Республиканың политикалыг солуғу

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 23 (15708) ◆ 1996 чылдың февраль 22, четверг ◆ Ат салган шагы 17.30 ◆ Садар өртээ 500 рубль.

Президентиниң ажыл-албаны

ТОДУГ-ДОГАА ЧУРТТААРЫ БОДУВУСТАН ХАМААРЖЫР

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак ажыл-албанының аайы-биле Каа-Хем кожуунның Суг-Бажы, Бүрен-Хем, Кундустуг, Бояровка сумуларынга февраль 15-17 хүнпериндө чоруп тургаш, ында чурттакчы чоннуң амыдыралының, ажылиштиң байдалы-биле танышкан.

Баштайғы хүнде Суг-Бажы сумузунга барган. Чагырга даргазы Геннадий Наксылбиле ол ужурашкаш, чурттакчы чон кайы хире амыдырап-чурттап турарын сонуургап айтырган. Чоннуң амыдырал-чурталгазы үгээр, шуут аштап-суксап турар кижилер өгүн ол Президентиге дыңнаткан. Чединмес амыдыралдыг кижилер, өг-бүлелерге деткимче, дузаны чедирип турар. Оларның санын дарга адап шыдаваан. Ажылчы чон бодунуң хуу малдарын ол-бо черлерге саткаш, ооң акшазы-биле амыдырап турар. Эрткен чылын тараа, картофельдиң дүжүдү багай болган, ынчангаш элээн бергелерге таварышкан. Уруглар садигинің одаар суугузун чедир кылбаанындан ажылдаваан, ада-иелер уругларын тургузар чери чок. Суурнуң кудуктарын септеп, кылын алыр акша-хөреңги тывылбайн турар.

Бо чылың тарааны, картофельди магадылалдыг дүжүттү ап болур суггаттыг болгаш эки хөрзүннүг шөлдерге тарыырын Президент чагырга даргазынга сүмелээн. Чонга эргежок чугула уруглар садигинің суугузун дораан кылыр даалганы берген. Чурттакчы чоннуң социал камгалалынче доктаамад кичээнгей салырын ол чугулага көрген.

«Суг-Бажы» ассоциацияның (мурнундағы «Совет Тыва» совхозтуң) хойжуларының кыштаглаашкыны кайы хире чоруп турарын таныжары-биле Чеди-Паш, Кара-Даг уунче Ш. Д. Ооржак чорупкан. Аргыжар оруктарны хат хадааш, хөртүктеп каапкан болду, ындыг болганындан ол-бо коданнарже аргыжары элээн бергдээн. Шыырак УАЗ-тар бөзин пат боорда-ла эртип чордулар. Президентини үдеп, кады чораана кожуунның көдээ ажылагый эргелелиниң начальниги Ф. Т. Найдан-оолду оруктарның хөртүүн аштавайн турары дээш Шериг-оол Дизижикович чемелээш, чоокку үеде ону дүргеп аштаар даалганы берген.

Кара-Дагда кыштап орар хоочун хойжу Сүрүң-оол Монгуштуң коданынга чеде бергеш, ооң ажыл-ижи, амыдыралы-биле Чазак Баштыңы танышкан. Мында ажыл-ишчи кижи чурттап турары илдең-дир, девискээринің арыын, корум-чурумнуун, сиген, дузу бар, кажаазы курраг, чаш хураганнарның семис шыырааи, чаражын деп, Президент хойжуга эки үнелелди берди. Сүрүн-оол Арган-оолович дээрге дуржулаглыг малчын, эрткен чылын бир дугаар төрээн дунгуш хойларның чүс бажындан-на 70 хураганны менди доруктуруп алган, дүк кыргын алыр даалганы күүсеткен. Ам коданда 220 хой бар, ооң 180-ни төрүпкен, чаш төлү менди. Чаш хураганнарны төрээн хуусаазының аайы-биле клеткаларда ажаап, доруктуруп турар.

Хойжу өг-бүлениң амыдыралы-даа, ажылы-даа багай эвес, ынчангаш улуг хомудаар, негээр чүвези-даа чок болган.

Малчынның кадайы Тадар Солун-ооловна Монгуш ора, мынча диди:

— Оода бир айның шалың акшазын алган болза эки-ле чүве-дир ийин. Ол-даа болдунмас чүве-ле ыйнаан?

— Россияда акша-төгерик айтырыы нарын болгаш берге болуп турар. Республиканың бюджедин камгалап алган соонда ону өөренип көөр бис — деп, Президент харыылаан.

Дараазында Кайгал-оол Оржактың аалынга барган. Бо дээрге аныяк малчын, чеди чыл хойжулаан. Ол хирезинде ажыл-ишчизи, эрескежээзи-биле шылгарап турарларның бирээзи. 1995 чылда чүс төрүүр хойга онааштыр чүс хураганны доруктуруп алгаш, республиканың мурнакчы малчыннарының одуруунга киргеш, телевизор-биле шаңнаткан. 350 хураганны менди алган, оон 30 хураганны малчынның бодунга берген. Бодунуң күжү-биле 20 тонна сигенни белеткеп алган. Кайгал-оол Шыыраповичиниң хою хүр кыштап турар, амыдырап-чурттап орары эки.

— Аныяктар шак мынчаар ээ-харыысалгалыг, ак сеткилдиг ажылдаар ужурлуг, эр хейлер — деп, Шериг-оол Дизижикович чаңгыс черчуттугларын мактаан.

Ооң аңгыда, бо-ла коданда 360 кыс хураганны болгаш молдургаларны кадарчының төрелдери аныяктар малдап турар. Кайгал-оол Шыырапович малды кадарарының, ажаарының болгаш ону өстүрериниң өске-даа чажыттарын оларга айтып берип, өөредир дагдынымчы болуп турар.

Чиңге-Дагда Нина Хертектиң кыштаанга Президент келгеш, ажыл-ижи, амыдыралы-биле танышкан. Хой кажаазынга баарга, чаш хураганнар эвээш эвес болду. Оларны клеткаларда аңгылаан, улуг шыыраан, омак-сергээн кижи магадаар. Моонна алырга, малчын хүр кыштаглап турар. Чугаалажып кээрге, 350 хойдан 103-үү төрээн, хураганнары менди доругуп турар.

Малчынның хуу мал-маганы чеже хире болуп турарын Ш. Д. Ооржак сонуургаан. Нина Хертек, ооң өөнүң ээзи Адар-оол кончуг кежээ, тывынгыр, сайгарлыкчы улус деп билдим. Шээр малы 200 ажыг, бода малы 30 хире деп, харыылады. Хаван өстүрүп турар бе деп айтырыгны салды.

— Хаван-даа хөй эвес үжен хире баш чүве бар ийин — деп харыылады.

— Чайгы үеде 70 ажыг хаванныг турган улус — деп, бир үн дыңналды.

Үжен хаван дээрге дыкала хөй-дүр, чамдык улус ийи-чаңгыс хаванын азыраар чем тыппайн турар болдур ийин, шыдаар-ла малчыннар-дыр деп бодап турдум. Картошка тарып турар хойжу болду. Ону шуут-ла кыштаанда тарып турар, ону чемишчидип, суггарбас-даа, довураан чымчадып, семиртип каар ол-ла. Эрткен чылын ийи машина картошканы ажаап алгаш, ону садып-сайгарган. Чижеглеп бодаарга, ол 8 тонна хире картошкадыр. Оон эвээш эвес орулганы алган. Кожуунга картофель дүжүдү эрткен чылын багай болуп турда, Хертектер эки дүжүттү өстүрүп ап, өскелерге ажыл-ишчи үлегерин көргүскен. Адар-оол Өтпек-оолович биче автобустуг, чүүк болгаш чиик машиналыг кижи болду. Кончуг эрес, ажыл-ишчи, тывынгыр кижилер мындыг боор-дур. Ындыглар хөй болуру күзенчиг-дир деп бодап, бо малчын өг-бүлени магадап турдум.

Ирт кадарчызы Сергей Хертектиң, хураган кадарчызы Оолак Сааяның коданынга Ш. Д. Ооржак барган. 500 баш кыс хураган кадарып турар Оолак Төмүрович Президентиге ажыл-ижиң таныштырган, чамдык хомудалдарын илереткен. Хат хадааш, одарларны хөртүктеп каапкан, хойну одарладыры бергедээнин ол айыткан. Хөй уруглар улуска амыдырап-чурттаары дыка нарыыдаан. Идик-хеп садып алыр акша чок. Эт, дүк садарга, өртекүнези биче болурун чугаалаан.

Шериг-оол Дизижикович хойжуларның могаг-шылаг чок күш-ажылын мактап, үнелээн. Эт, дүк өртээн улгаттырар дээш болдунар хемчегларни алган түңнелинде бир килограмм дүктүң өртээ (дотация-биле кады) 9 муң рубль, эттиң — 7 муң рубль четкенин дыңнаткан.

Ассоциацияның Баян-Колда малчыннары Өнер-оол Монгуш, Сергей Ук-Саар, Николай Күжүгет, Хөвеңоол Монгуш оларның коданнарынга Президент чедип, ажылын, амыдыралын сонуургап көрген. Хойжулар тура-соруктуг ажылдап турарындан мал хүр кыштап турар. Үр чылда малчыннаан Хөвеңоол Монгуш ооң кадайының пенсиязы эвээш болуп турарын хомудаан. Ону улгаттырар айтыышкынны бергенин Ш. Д. Ооржак оларга чугаалаан.

Кайы-даа коданга баарга, Чазак, Президент боду малчыннар дээш сагыш салып, далган болгаш өске-даа продуктуларны халас берип турары дээш өөрүп четтиргенин илередип турганнар.

Президент Ш. Д. Ооржак коданнарны кезип чорааш хойжуларның малды кыштан хүр ажырар дээш шудургу ажылдап турарынга бедик үнелелди берген. Тываның Чазаа малдың баш санын ковүдедир, тараның чаагай дүжүдүн өстүрер ийи кол сорулганы салып турарын малчыннарга дыңнаткаш, бистиң тыва чоннуң амыдыралының үндезини ол дээрзин айтып, ону кэнчаар боттандырының хемчеглерин чугаалап берип чораан.

Ийи дугаар хүнде Шериг-оол Дизижикович Бүрен-Хем сумузунга чеде берген. Кодээ Культура бажыңынга, школага, чунар-бажыңга, хлеб быжырар черге баргаш оларның ажылы-биле танышкан. Пекарня суурда бар, ындыг-даа болза соок болганындан ажылдавас, оон-биле чергелештир чиг далган чок. Шериг-оол Дизижикович хлеб быжырар черге баргаш

(Төнчүзү 2-ги арында).

ҮНГЕН АЙНЫҢ ЧААЗЫНДА, ҮНЕР ЧЫЛДЫҢ БАЖЫН УТКУП...

Найысылал Кызылга Шагааны байырлааны

Тываның Улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп номунда тыва чон бодунуң национал байырлалы Шагааны үш хондур уткып байырлап, ойнап-хөглеп, аалдажып турганын бижээн. Улуг чогаалчының чонунуң өзу-чаңчылдарын ажыт-чажыт чок чуруп көргүскен чогаалын каш чылдар бурунгаар чүгле столпому кылдыр номчуп, национал байырлалывыс Шагаа дугайында чугаалаарындан бөзин коргуп, «хоругдалга» турганывысты ам сактып келирге, бирде-бирде кээргенчиг-даа, бирде-бирде хомудаанчыг-даа апаргылаар. Кызылга болган Шагаа байырлалынга үш чыл улаштыр киржип, ону солунга чырыдар аас-кежик меңээ таварышкан. Мында «аас-кежик» деп сөстү улуг аас этпейн, харын-даа улуг чоргаарал-биле ажыглап турарым таварылга эвес. Чүге дизе чыл санында национал байырлалывыс янзы-өүрү оюн-тоглаалар, концерт-көргүзүглер-биле байып, тыва чон өзу-чаңчылдарын болур-чогууру-биле сагыш, харын-даа бажың-балгадын, ажылдаар, чурттаар орап-савазын арыгладып, сагыш-сеткилин байыдыр пом номчудуп, хайбачыдын арыдып ап турары база-ла национал чоргаарал деп бодап чоруур мен. Амгы үеде тыва чонга сагыш-сеткил арыглаашкыны кол күштү, бурунгаар коруушкунну, республикавыстың келир үезинче херин базымны кылырынга канчаар-даа аажок улуг догумну бээр дээрзинге бүзүрелим улуг. А үнген айның чаазында, үнер чылдың бажын уткып чоруй сагыш-сеткил арыглаашкыны дээрге, үнген хүннүң эртезинде шиник-чараш хевин кеткеш, саң салган черге чедип, дүңгүр үнүн дыңнап, оран-таңдыга тейлеп, амыр чоруур дээш чолукшуп езулалдарын кылыры, бүгү-ле хай-бачыттарын арыдып алыры. Бо дугайында хоочун чогаалчывыс Степан Сарыг-оол мынчаар өнжээн: «Шагаа дээрге бүгү чоннуң база бир сеткил сергеп, көдүрлүр байыр-дою чораан чүве». Бир-төө, байырлал найыр-дойдан тургустунар чүве төлээде, бо бүгү найысылалывыска кажангызындан-даа хөй, бедик деңнелдиг болган дээрзин демдеглеп каайн.

УЛУСЧУ ЧОГААДЫЛГА ТӨВҮНГЕ

Чурталга дээш демиселдиң
Ыдык огун
Чулазын-даа оскунмаан
мен...

Хоочун чогаалчы Екатерина Дүктүг-ооловна Танованың алдан-маадырларга тураскааткан шүлүглелиниң бо одуруглары төөгүже катап эглиш, чүү-даа чүве ужурдөстүг, сүзүглелдиг, төөгүлүг дээрзин херечилеп турар. А Шагаа байырлалы база-ла өзу-чаңчылывыс, төөгүвүс. Шагаа үезинде моорей-чиштер хондур болуп, дээрелериниң дээрелерин ужа-төш-биле шаңнап, алган-йөрээп турганын база-ла төөгүден билир бис.

Улусчу чогаадылга төвүнге болуп эрткен уран номчукчулар мөөрейниң кол темазы — Шагаа, Төрээн чурт. Аңаа үжен ажыг кижи киришседаа, номчукчу бүрүзүнүң шилип алган сорулгазы улуг болганы-биле жюри кежигүнпериниг бир дугаар черни кымга бээри, эң-не төлептигларни шилип алыры кончуг берге болган. Ынчангаш сес кижиге эң эки демдекти салгаш, типлекчилер деп санаан. Мөөрейниң кол негелдези — теманы шилип алгаш, аяныг номчуур, ону утказының аайы-биле көрүкчүлерге чедирери, национал хепти аңаа дүүштүр кедип көргүзери. Маңаа киржикчилериг ак сеткилдиг киржилгезин, негелде езугаар шилип алган темазын шын, аяныг номчулгабиле илереткенин айтыр апаар. Ылаңгыя культураның хоочуннары Саая Майнактың бодунуң чогаатканы «Иерөөл» деп шүлүүн номчаанын, Саая Таспайның бо үеге таарыштырган кожаңнарын, чогаалчы Кызыл-Эник Кудажының «Пародиялар хырбачалары» деп шоодугларынга көрүкчүлер улуг үнелелди берген.

Мөөрей дээрге, мөөрей-лө болгай. Маңаа киржир дээн соонда, хар-назы-даа барымдаалавас. Үжен ажыг киржикчиниң аразында кымны чок дээр: өөреникчи, студент, культура ажылдакчызы, башкылар, чогаалчылар...

Кижи бодаарга, бичии улусче кичээнгей тускай болгу дег. Бо удаада мөөрейниң ең бичии киржикчизи 8 харлыг Геля Сагды бүгү номчукчулар-биле бир домей эргелиг боон сценаже үнгеш, ең улуг балады алгаш, Шагаа белээ-хол шагы-биле шаңнаткан. Ол «Тывалар деп кымнарыл ол?» деп шүлүктү номчуурга, кижиниң карааңга сыныгыр характарлыг, тырың мага-боттуг, аяныг кеттинген тыва кижи чайгаар чуруттунуп көстүп келир. Бичии Геляның кеткен тыва костюму сценаны, харын-даа залды бир янзы аян киирип турган болза, башкылар билиг бедидер институттуң башкызы Чечен Саян-Белековна Дарый-оолдуң лирактиг шүлүктери хөгжүм үделгези-биле мөөрейни улам ханы уткалыг кылышканын эскербес арга чок. Мөөрейниң негелдезинде шүлүкке музыканы ажыглан болурун айтып, каан турза-даа, хөгжүм каастталгалыг күүселдерер ховар болганы хомуданчыг болду. Ынчалза-даа мөөрейниң киржикчилеринге Кызыл кожуунуң «Мир» Культура бажыңының база Арыг-Үзүү суурнуң Культура бажыңының ажылдакчылары аян тудуп, солун концертти көргүскенин демдеглеп, орук-суур ырак-даа болза, Шагаа бүдүүзүнде аян ырын сунуп келгенинге өөрүвес арга чок. Ылаңгыя культураның хоочуну О. Ш. Шулуунуң улустуң ырларын күүсеткенин канчаар демдеглевезил. Шагаа байырлалынга Солун-оол Люндуп артисти көрбес, дыңнавас болза, байырлал-даа байырлал болбас ийик. Ооң рольдарынче кире берген шүлүктерин, шүлүглелдерин, шоодугларын карак чажын төгүлдүр дыңнап алырга, сагыш ажый берген ышкаш болур. Бо удаада Солун-оол Иргитович «Шагаа бүдүүзүнүң шоодуглары»-биле көрүкчүлерни магадаткан.

Кышкы айның сөөлгү хопуктары бодунуң эргезин часка бербес дээш 40 градус ажыр соон турза-даа, уран номчукчуларга шаптык болуп шыдаваан. Мөөрейге кожуунардан эвээш эвес уран талантылыглар кээп, бодун көргүскен. Ылаңгыя арат ажылагыйлыг Альберт Хүлер-оолдуң, парк директору Калзан Донгактың, лаборант Өлчеймаа Монгуштуң, Улуг-Хемден Шойдар-оол Ховалыгның, пединституттуң студентилери Аржаана Наксылдың, Чодураа Ховалыгның, Ангелина Соянның, Алимаа Херелдиң, Ортуна Көртик-оолдуң, Галина Монгуштуң номчулгаларын жюри эки деп демдеглээн. Оон аңгыда, Сүт-Хөлден Аяс Монгушту, Межегейден культура ажылдакчызы Шолбан Ондарны номчулганыг езулуг мастерлери деп көөр кижи чордум. Аяс Монгуш тыва тонуп аяныг кеткеш, ийи ирей-кадай улустуң чагаазын жаргон сөстерни ажыглап турган номчуурга, зал «чиршоң» дүжүп, амгы үениң амыдыралын каракка көрүп турганы чадавас. Ол-ла теманы, амгы үениң амыдыралын Шолбан Ондар хөрээжен кижиниң үнү-биле күүсеткенин көрүкчүлер магадап, амыдыралдың шынныын, бөгүн ол шупту херек кырында барын, таваржып турарын мага хандыр каттыржып бадыткааннар. А проза чогаалынга Солаңгы Монгушка чедер, ооң талантызынга быражырлар чок болган. Лазо Монгуштуң «Дүш» деп шүлүглелдиг үзүндүнү номчаанын жюри «5»-ке демдеглээн.

Шагаага аалдажып, суй белектер солчуп, чолукшужар. Бо удаада мөөрей киржикчилери, дооразындан конкурска киришпейн, бодунуң талантызын көргүзүп келгеннер хол куруг чанмаан дизе ажырбас боор. Чүге дизе Улусчу чогаадылга төвүнүң ажылдакчылары 32 мөөрей киржикчилеринге шаңнал суй белектерни тывыскан, оларның аразында 8 бөлүк шай ижер аяк-сава, 10 хол шактары дээш, даштыкы хеп базар илиирлерге дээр белектер берген дээрге-ле, республика чергелиг мөөрейниң бедик деңнелдиг эрткени, а кол-ла үүл — кижи бүрүзүнге сагыш-човаашкыныг болганы.

Шагаа байырлалында удурдедир аалдажып, белек-селек сунчур болгай. Мөөрейниң киржикчилеринге аян тудуп, танцы-сам теп берген Кызылдың № 2 школазының өөреникчилеринге мөөрейниң жюри даргазы, чогаалчы Куулар Черлиг-оол «Улуг-Хем» сеткүүлдүң сөөлгү үндүрүлгезин болгаш тыва календарьны белек кылдыр сунган. Мындыг суй белек сунуушкуннары, алгаг-йөрээлдер хөй. киржикчи бүрүзү хол куруг болбаан, езулуг байырлал хөөн кирип чанганнар.

ҮНГЕН ХҮННҮҢ ЭРТЕЗИНДЕ ШИРЭЭДАШКА САҢЫМ САЛЫП...

Бо одуругларны чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсанның «Тыва хамнарның алгыштары» деп номундан алганым таварылга эвес. Төөгүден алгаш көөрге, тыва улус Чаа чылды уткуурда — Шагаа эгезинде даң бажы чырып, хүн үнгелек чорда, аъш-чеминиң дээжизин оран-таңдызынга сунуп, тейлер баштарынга саң салып, арыгланып-кактаныр, чыл сол-менди эртсин, дымаа-ханаа чок болзун деп тейлеп, чолушкуур чораан. Кызылдың чурттакчылары ам каш чыл улаштыр күчүтен Улуг-Хемниң баарынга хүн үнгелекте чыглып кээп, саң салган черге чалбарып, хайбачыдын арыды кактырып, оран-таңдызындан эки үүлдер дилеп ап, аштанып-арыгланып ап турар апарган.

Февраль 19-та соок 40 градус ажып турза-даа, Хавырга дааның эдээнге чоң 7 шактала чыглып, хамнарның Шагааны алгап-йөрээген алгыжын дыңнап, саң салган черге аъш-чеминиң дээжизин салып, оран-таңды бүгү-ле эки үүлдерни сөөнээр болзун деп тейлеп, езулал кылган. Чонга йөрээл тудуп келген хамнарның дүңгүрүнүң даажы, кеткен хевинде бичиибичии көңгулуурлары бүгү-ле багай үүлдерни ырадып, а ең эки үүлдерни кижилерниң сагыш-сеткилинче киирип турганы чугаа чок. Ынчангаш кижи бүрүзү бүдүү иштинде сымыранып, кураилай, аял-чуртка, ал-ботка багай чүве болбазын-на дээш өршээл дилеп чолукшаан. Хамнар алгаг-йөрээл номчаан соонда, келген чон тыва езубиле тон-хевин кактап, ботбөттарынга чолукшуп, байыр чедиришкенинин соонда, оюн-тоглаа эгелээн. Моон мурнунда чылдарда хем кылыынга кончуг чараш ак өг тип каан турар чүве. Ам өг-даа чок, байырлалдың организакчылары шай, мүнүн соокта хайындыртынган, чыылган чонга дүлген эъдин үлээн, кижи бүрүзү хол куруг болбаан дизе хөөрем чок. Бо удаада тевек тевер аныяктар тывылбайн барза-даа, шанакка сөөртүнчүп ойнаарынга күзелдиглер хөй болган. Саң салган черге оюн-тоглаа, аъш-чем-даа элбек болган, келген чон мага хандыр ойнап, арыг агаарга агаарлаан.

Степан Сарыг-оол Шагаа байырлалынга киржип, саң салган черге баргаш «бүгүле бодум чиигеп, хөрээм хозап, караам чырый берген ышкаш апарган» деп бижээн. Бо эртенги саң салган черге келген кижилериниң сагыш-сеткили арыгланып, чиигээн боор дээрзинге мен база бүзүреп артым.

АРАТ ШӨЛҮНГЕ БАЙЫРЛАЛ

Дүштекиниң 12 шакта соок намдап, хүн караа хоорайның Арат шөлүнге чыглып келгеннерге «ойнаңархөглеңер» дээн ышкаш, час шинчи берип хүннеп турган. Шөлдүң ортузунда хоорай чагыргазының кончуг улуг ак ооң тип каан. Долгандыр өңбаазын кааталгалар, а театрның эжиниң аксында янзыбүрү өңнерлиг ээреннер салгынга ол-бо эстеп, багай чүүлдерни ырадыр ойладып турганзыг-даа. Шагааның кол концерт-көргүзүү эгелевээнда болза, ында-мында мөөрейлешкен маргылдаалар-ла хөй: тевек, аът мунарынга, чеп тырттарынга, аът шалбаларынга, бичии уруглар чеп ажа халыырынга дээш, оюн-тоглаа-ла эңмежок, чалгараар, доңар чэй-даа чок. Хырын-даа чамдык улус оир мөөрейге оочурлап алгаш, өскезиниң сөөлүнге база оочурлап, үш-дөрт черге ойнап каап, суй белекке четтиглер турган.

Кол шөлге концерт-көргүзүг эгелээриниң мурнунда Шагаа байырлалының оргкомитет даргазы, Культура кино болгаш туризм яамызының сайыды Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондарга ужуражып, байырлалга хамаарыштыр бодалын айтырган мен.

— Моон мурнунда чылдарда Шагаа байырлалынга хой акша-төгерикти үндүрүп турган бис. Саң салыр черге фейерверктерни безин кылып турдувус. Бо чылын Шагаа байырлалынга 30 млн. рубль үндүртүнген. Ооң 20 млн-ун Кызыл хоорай чагыргазынга, а артканын организацияларга бичиилеп үлегилээн бис. Бо шөлде эртип турар байырлалды хоорай чагыргазы кылып турары ол. Ниитизи-биле Шагаа байырлалы бедик деңнелге эртип, аңаа улус чоннуң сонуургалы улгадып олурарын демдеглекседим.

Сайыт-биле чугаалажып турувуста, байырлалдың кол кезээ. Күске чылынга тураскааткан концерт-көргүзүг эгелээн. Тыва чоннуң чаагай чаңчылы — улуг кижилер каяа-даа хүндүткелдиг,

(Төнчүзү 4-кү арында).

Найысылал Кызылга болуп эрткен Шагаа байырлалындан чуруктарны бистиң корреспондентивис Василий БАЛЧИЙ-ООЛ кылып белеткээн.

ТОДУГ-ДОГАА ЧУРТТААРЫ БОДУВУСТАН ХАМААРЖЫР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

байдалды көрген. Электри күжү-биле ажылдаар дериг-херекселди тургусканы чотумчалыын ол айыткан. Чүгле оон турар чери соок болган, орта одалга системазын киргеш, чылыдыптар болза, Президент бодунун фондузундан эвээш эвес далганны берип болурун чугаалаан. Ынчангаш ону амгы үеде кылып турар, ол доостурга Чазак Баштыңнга дыңнадыр.

Президент Бүрен-Хем суму чагыргазынга чеде берген. Чагырганың даргазы Юрий Лопсан канчаар ажылдап турарын таныштырган. Сумунун чурттакчылары капуста, ногаа аймаан өстүрүп, оон алган продукциязын садып-сайгарырынче кичээнгейни салып турарын ол демдеглээн. Ылаңгыя капустаны суурнун ажыл-ишчи кижилери эвээш эвести өстүрүп турар. Света Дамбаның өг-бүлези 28 сотка черге капуста тарааш, оон алган продукциязын 6 миллион рубльге сайгарган, ындыг-даа болза ону алган коллективтер ам-даа төлевейн турар. Уруглар садигинин эргелекчизи Татьяна Микова ногаалар өстүрер талазы-биле мергежилдиин көргүскен. Бүгү-ле ногаалар, картофель аймаа-биле коллектив хандыртынган. Оон аңгыда янзы-бүрү каттарны, эм оттарны чыыр алган. Оларны уругларга хайындырып берип турар. Шай аймаан шуут сатпастаан.

Чазак Баштыңы-биле ужуражылга үезинде чагырга черинің ажылдакчыларының аразында капуста дугайында чугаа болган. Чурттакчы чон эвээш эвес капустаны өстүрүп турза-даа, сайгартынмастаанын, алган улустар өргекүнезин төлевестээнин хомудаан. Шериг-оол Дизижикович капуста, ногаа аймаа өстүрүп, кызымак ажылдап турар бүрен-хемчилерни мактааш, улам эки ажылдаарын кыйгыргаш, боттуг дузаны оларга чедирерин аазаан. Эрте быжа бээр капустаны өстүрерин сүмелээрге, ону кылыр күзелдиг кижилер суму чагыргазының ажылдакчыларының аразында безин бар болган. Моон алырга, бо чугула херек шуудай бээринин арга, курлавыры барын эскердим. Чүге дээрге удуртукчулар ону деткип, боттары хол тудуп кыытырга, бодүүн хамаатылар оларны эдерип, өнче эвес херекти бүдүрерлер.

Ажылчы чон бодунун малының эъдин садып-саигарып шыдавайн, чижеҢ улуска чиик өртекке берип турарының дугайында Президентиге чугаалааш, көжүүнга эт болгаш өске-даа продуктуларны садып алыр белеткелчи кижи тургузарын ужуражылганын киржикчилери саналдаан. Мал оору көвүдээн, ону барымдаалааш, бо талазы-биле хоойлуну эде көөру чугула болу бергенин чыылганнар айыткан. Бо айтырыгларга чогуур харыыларны Ш. Д. Ооржак берген. ЧижеҢ кижилерге удур демиселди шыңгыы чорударын административтиг органнарның удуртукчуларынга даалганы берген. Оорлар-биле демиселди күштелдиреринің бир аргазы малдың кадаңын эки организастаары дээрзин ол чугаалаан. Чаа-Хөлдүң Ак-Тывуг суурда бо ажылды эки чорудуп турарындан сөөлгү үеде оон мал оорлаваан. Малды үлүглежип кадарарында суму даргазындан, совхоз директорундан эгелээш, инектиг кижи бүрүзү хаара туттунган. Бүрен-Хемге база ынчаар организастаарын Президент саналдаан.

Суурнуң спортзалын дерип, кылып алырынга акша-көпеек четпейн турар, орта дузалаарын дилээн. Ону бээрин дарга аазаан.

Шериг-оол Дизижикович Бүрен-Хемниң ортумак школазынга баргаш, чазаныр мастерскаязын көрген. Күш-ажыл башкызы Кан-оол Салчактың удуртулгазы-биле өөреникчилер ыяш оруннарны, сандайларны, янзы-бүрү угулзаларлыг дериг-херекселдерни шынарлыг, чараш, көруштүг, национал уткашынарлыг кылып турарын мактаан, моон соңгаар улам эки ажылдаарын күзээн.

«Бурен-Хем» совхозтуң сүт-бараан фермазынга Чазак Баштыңы чеде берген.

Саанчылар Лида Монгуш биле Люба Ондарга ол үжуражы бергеш, амыдыралынын байдалын сонуургаан.

— Кончуг-ла берге байдалда ажылдап, чурттап тур бис. Акша чок, аъш-чем аймаа кончуг кызыы, далган чок — деп, олар ажыы-биле чугааладылар. Ш. Д. Ооржак мону дыннааш, шуут кайгап каан. Чүге дээрге кым-даа ындыг дүвүренчиг медээ дыннатпаан. Президент фондузундан халас далганны, көрүпа аймаан, Чазактан акша-көпеекти бергенин ол айыткаш, кым чеже хире продукция алганын тодаратты. Ферманың ажылчыннары сөөлүнде үчүле чартык шоодай далган алган болган. Совхозтуң директору Бежендей Монгуш үчүле малчыннарга халас бээр ужурлуг далганны шупту ажылчыннарга үлеп берипкен, ажылынга ээ-харыысалга чогун көргүскен. Оон уламындан саанчыларның чиир чеми үстүр чыгаан. Ферманың ажылчыннарының берге байдалын өөренип көргеш, Шериг-оол Дизижикович бодунун фондузундан 2 тонна чиг далганны, 300 килограмм көрүпаны алырының документизин совхоз директорунга ол-ла дораан бижип берген. Ферманың моон соңгаар ажылын сергидип, хөгжүдүрүнин, оон ажылчыннарының амыдыралын канчаар экижидериниң планын 15 хонук дургузунда кылыр даалганы көжүүннүң көдээ ажыл-агый эргелелинин начальниги Ф. Т. Найдан-оолга, совхоз директору Б. О. Монгушка берген. Бо бүгү ажылдарны кылыры, тодаргайларга, сүт-бараан фермазының ажыл-ижин экижидер айтырыгны Президент боду хайгааралга алганын дыңнаткан.

Бо-ла совхозтуң малчыны Эрес Ондарның кодазынга Чазак Баштыңы баргаш, кыштаглаашкынның байдалын көрген. Хой кажаазынга кире бээрге, чаш анай, хураганнар элээн хөй, олар түрегдеп, чудап эгелей бергени илдең болган. Оътка кире бергеннеринге каап берген сиген, сула, дуссдаа чок. Оларның алгы-кыышкызы хөлчок болду, аштап турар хире.

Совхоз директору Бежендей Монгуш малчыннарның бажыңынга баарга чок болган, суваглаарга-даа тывылбаан. Кодалын эвээ каапнаш та кайнаар чорупкан малчыннар үүве. Ону директор сайгарып көрүп, хемчээн алган-на боор!

Кундустуг суму чагыргазынга Ш. Д. Ооржак чеде бергеш, оон ажылдакчылары-биле ужурашкан. Ниитизи-биле алырга, сумунуң чурттакчы чону чүгээр амыдырап-чурттап, ажылдап турар. Ынчалза-даа мында четпестер эвээш эвес, чамдык айтырыгларны шиитпирлээринге Чазактың деткимче, дузазы херек. Суурда радио ажылдавайн келген, телевидениеиң ийиги программазын чон көрбестээн, телефон харылзаазы багай. Культура бажыңы одалга чогундан ажылдавас. Школага трактор, суму чагыргазынга чүүк машиназы херек болуп турар. Бо дугайында суму чагыргазының даргазы А. Д. Дииңмей чугаалаан.

«Енисей» бүдүрүлге кооперативинің удуртукчузу Хензиг-оол Кара-оол ажыл-ижин келген даргаларга таныштырган. Ажыл-агыйда чазын чажар үрезин, сүт-бараан фермазынга өдекти үндүр тырттырар транспортер херек болуп турарын ол чугаалаан.

Президент телефон харылзаазын, радио, телевидение дамчыдылгазын экижиде-ринче кичээнгейни салган. Тыва Республиканың харылзааның болгаш информатиканың күрүне бүдүүлгезинің чаа томуйлаткан удуртукчузу Д. К. Донгак дузаны чедирери-биле кожуунда келгенин дыңнаткан. Культура бажыңының одалга системазын дүрген доозарының чугулазын айыткан. Суму чагыргазының даргазы, кооперативтиң удуртукчузу чаа ажылдап киргеи аныяк кижилер болганда, шимченгир, тывынгыр-сагынгыр ажылдаарын сүмелээн. Суму чагыргазынга чүүк машинаны, школага трактор бээрге, чаш анай, хураганнар элээн хөй, олар түрегдеп, чудап эгелей бергени илдең болган. Оътка кире бергеннеринге каап берген сиген, сула, дуссдаа чок. Оларның алгы-кыышкызы хөлчок болду, аштап турар хире.

Совхоз директору Бежендей Монгуш малчыннарның бажыңынга баарга чок болган, суваглаарга-даа тывылбаан. Кодалын эвээ каапнаш та кайнаар чорупкан малчыннар үүве. Ону директор сайгарып көрүп, хемчээн алган-на боор!

Кундустуг суму чагыргазынга Ш. Д. Ооржак чеде бергеш, оон ажылдакчылары-биле ужурашкан. Ниитизи-биле алырга, сумунуң чурттакчы чону чүгээр амыдырап-чурттап, ажылдап турар. Ынчалза-даа мында четпестер эвээш эвес, чамдык айтырыгларны шиитпирлээринге Чазактың деткимче, дузазы херек. Суурда радио ажылдавайн келген, телевидениеиң ийиги программазын чон көрбестээн, телефон харылзаазы багай. Культура бажыңы одалга чогундан ажылдавас. Школага трактор, суму чагыргазынга чүүк машинаны

Чер-чер чагыргаларында

КОРУМ - ЧУРУМНУГ СУУРЛАРНЫҢ ДЕҢНЕЛИНЧЕ

Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-Маадыр суму чагыргазының девискээринде 1 совхоз, 32 арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар, 3 биче бүдүрүлге, 1 ортумак школа, 2 эмнелге пунктузу, ясли-садик, почта салбыры, 2 күрүнеңиң садыглары, пекарня, хуу садыг, пенсионерлер, инвалидтерге садыг, кодээ Культура бажыңы, 60-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң салбыры, ам бо хүннерде ажыттынар музыка школазы бактаап турар.

1996 чылдың январь 1-ниң отчеду-биле алырга, сумуда 390 өреге, 1646 чурттакчы чон бар. Пенсионерлер 187, инвалидтер 85, сургуулдар 365, школа пазыны четпээннер 246.

Сумуда шээр мал 13950, бода мал 2180. Чагырганың социал камгалал ажылының талазы-биле килдизи программаны чыл эгезинде ажылдап кылган, ооң күүселдезинде ыдыкының турар ажылдар бар. Өг-бүле бүрүзү ногаа, картофельдиг, саап ижер инектиг болурунуң талазы-биле ажылдар кылдынган. Суурда 3 аңгы инек кададын хамааты-лар үлүг аргазы-биле организастаан, ооң түнелгенде чон чайгы үеде инек сүдүн саап ижип, артыкшылдыын хойпактап, аржы, саржаан ап турарлар.

Пенсионерлер, инвалидтерге, улуг пазылыгларга суму чагыргазы, совхоз, коммерсантылар, араттар, биче бүдүрүлгелер, албан-организациялар боттарының шыдаар шаа-биле дузаны чедирип турарлар. Эң улуг дузаны кожуунуң социал хандырылга чериниң даргазы Чечек Мөңге-Назыновна Кенден көргүзүп турар, чон ону Тыва Республиканың Улуг Хуралының кежигүнүнге соңгааны таварылга эвес деп билип турар бис.

Уруглар албан черлериче дузалал ажыл-агыйны сайырадыр, ону амыдыралга боттандырар ажылдарны хүн бүрүде чугаалажып келгениниң түңнелинде ясли-садикте 1 саар инек, 7 шээр мал, ортумак школада 47 шээр мал бар. Чонга ачыдуза чедирер 8 хуу садыглар бүрүткеттинген, оларның 2-зи чонну хандырып турар.

Кижилерниң кадын быжыктырары — суму чагырганың кол сорулгазы кылдыр көрүп, янзы-бүрү аржааннарже 182 хамааты-ларны чорудуп, машина-балгат-биле совхоз, араттар улуг дузаны коргүзүп, дузалашканнар. Тыва Республиканың Президентизиниң даалгазы-биле Кадык камгалал яамызының эмчилери хой-хой малчыннарның аарыгларын тодарадып, херек эмперни берип, дузаны көргүскенинге өөрүвес арга чок.

Пенсионерлер болгаш инвалидтерге 1 эмчини, 2 соцажылдакчыларны быжыглаан, ооң-биле кады агитвкарталдарда херээженнер эвилелиниң кежигүннери, соцпедагог башкылар доктаамал ажылды кылып турарлар. Сумуда эмин эрттир ядараан хамаатылар чок, ынчалза-даа чоннуң 1/3 кезии социал байдалы чавыстарга санадып турарлар.

Рыноктуң негелделери чеже-даа берге болза, ажылгыр, тывынгыр-сагынгыр, сайгарлакчы кижилер тоовайн, эки чурттап турар, а чалгаа, арага дарыже сундулуг, дузалал ажыл-агый тутпас, азырадыкчы хөөннүг кижилерге берге болбазының аргазы чок.

Ажы-төлдүң кижизидилгези, амыдырал, ажыл-иш дээш кызып чоруур хамаатылар бисте хөй. Чижээ, Татьяна Чаган-ооловна Монгуш, Ортун Эртинеевич Сарыглар, Шулуу Сүрүн-ооович Ооржак, Капал-оол Ооржак, Санчай-оол Монгуш, Ыйдымбуу Сегбелдеевич Ооржак дээш, оон-даа өскелерни хамаарыштырып болур.

Боттарының ажыл, амыдыралынга дөгүм болуру-биле хөй ногаа, картофельди өстүрүп турарларга Надежда, Олег Монгуштар, Любовь, Орлан-оол Монгуштар, Түмен-Байыр Арын-ооловиг Ооржак, Зоя Кодур-Хунаевна Ооржак оларның өг-бүлелерин хамаарыштырып болур, а чамдык өрегелер ногаа, картофель тарывас, ажыл, амыдыралынга кыспас болуп турары харааданчыг.

Суурда Тамара Бызыттаа-евна Монгуштуң удуртканы пекарня ажылдакчылары чыл иштинде 138 тонна хлебти быжырып, чайгы үеде хүнде 800-900 хлебти, а арткан үелерде 600-700 хлебти быжырып, чонуңуң хүндүткелин чедип алганнар. Суурда почта салбырының начальниги Надежда Ойдуповна Куулар, почтальон Чылбаадай Ойдуповна Монгуш боттарының онаашкан ажылынга ээ-харыысалгалыг болуп, солун, сеткүүлдүң, чагаа, телеграмма чедирилгезин, пенсионерлер, инвалидтерге, бот иелерге акша үлелгезин улуг саадаашкынга таварыштырбайн турарын демдеглевес арга чок.

Суурда холушкак бараан-нар база «Кара-Даг» эштежилге садыглары чонну хүн бүрүнүң хереглел сарыаннары-биле хандырып ажылдап турарлар.

Алдан-Маадыр суурда ясли-садикте 80 уруглар хаара туттунуп, 4 бөлүкте 8 кижизидикчи башкылар план езугаар ажылдап, Алдан-Маадыр ортумак школазының башкылары-биле сырый харылзаалыг ажылдап турарлар. «Самбажык» кодээ Культура бажыңының ажылдакчылары 1995 чылда чон ортузунга эвээш эвес ажылдарны кылып, үнүүшкүннүг концерттери, темалыг кежээлерни, ужуражылгаларны, аңгы-аңгы делгелгелерни организастаан.

Алдан-Маадыр суурда 15 кижи составтыг херээженнер эвилели ажылдап эгелээш, таптыг-ла 1 чыл болуп турар, суурда 12 агитвкарталда 1 соцпедагог башкы, 1 херээженнер эвилелиниң кежигүнү демнежип, суур чаагайжыдылгазы, корум-чурум айтырыын, дузалал ажыл-агыйны сайзырадыр база ие-чаш камгалалыңга хамаарышкан ажылдарны кылып чорудуп турар.

Арат ажыл-агыйлыглардан Биче-оол Санаевич Ооржак, Василий Деңгей-оолович Ооржак, Тарыс Киш-Чалаевич Ондар, Сот Кертик-ооловиг Ондар, Ортун Эртинеевич Сарыглар, Олег Онтек-ооловиг Монгуш база оон-даа өскелер эки ажылдап, 1 га черден ортумаа-биле 12 центнер тарааны ажаап алганын демдеглевес арга чок. Араттарда тракторлар болгаш кожут машиналары эвээш, а автомашиналар хөй, ол чер ажылын сайзырадырынга таарымча чок байдалды тургузуп турар. Бистиң араттарывыстың бир четпес чүүлү — тараа культураларын тарыыр чериниң эвээжи. Арат бүрүзүнге 3-4, 5-6 га шөлдер эмин эрттир безерек болуп, тараа дужүдүн хөй албайн турарының бир чылдагааны ол.

Бистиң девискээривистиң аайы-биле арат ажыл-агыйын малче углаар болза, ынчан чедимчелиг боор болурун, чер-девискээр бадыткан турар.

Суму чагырганың бир кол сорулгазы аныяктарны эки аажы-чаңга кижизидип, өөредири, быжыг туруштуг, ажылгыр кылдыр хевирлээри, ону боттандырары-биле аныяктар эвилелин тургузуп, ооң даргаларынга Хопуя Коошпалыкович Ооржак, Хеймер Бады-Нараевна Ооржак соңгуткаш, эвээш эвес ажылды кылып, хөй-ниитн даалгазын эки күүсеп ажылдап турарлар.

Бистиң суурда Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң салбыры (ооң удуртукчузу Дадар-оол Амчыгырович Монгуш) ажылдап, чонга, аныяк салгалга ада-өгбелериниң эки чаңчылдарын угаадып өөредиринге кончуг улуг ажылды кылып турар. Бистиң музейивиске Бельгия, Финляндия, Америкадан, республиканың кожуунларындан хөй-хөй көрүкчүлер улуг сонуургалбиле кээп, үениң негелдезинге музейниң эки дериттингенин, ооң арыг-силиин, чырык-чылыын магадап, тода, билдингир тайылбырны кылып, аалчыларны эвилеп уткуп, хүлээп ап турарынга өөрүп четтириицкинин илереткенин демдеглел дептеринден көрүп болур. Ол музей ажылдакчыларның эки ажылынга үнелел-дир, бо музей республикада дээре ажылдыг музей салбырларынга хамааржып турары таварылга эвес.

Үстүнде кылдынган ажылдар-биле чергелештир ам-даа чедир шиитпирлеттинмейн турар ажылдар болгаш сорулгалар суму чагырганың мурнунда хөй.

Бүдүрүлгелерге, организацияларга, албан черлеринге база өөредилге черлеринге арага аймаан ижер фактыларны болгаш арагалаашкынны болдурбас дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыып суму чагырганың девискээринге боттандырар. Оорлаар чорук сумунуң девискээринде көвүдеп, кижилериң күш-шыдалын, чер четпезин, кырган-дижеңин ажыглап оорлап турарлар, ынчангаш оларга удур шыңгыы демиселди чорудары негеттинип келген.

Оор кылган хамаанчок, аар кем-херек үүлгедип, кижиниң амы-тынынга четкен кижилер хостуг чоруп турары кайгамчык. Мындыг турда, корум-чурум үндезини-биле эттинмес дээрзи билдингир.

Чурум үреп, арагалап турар хамаатыларны иштики херектер килдизинге сайгарары-биле дамчыдып бээрге, оода 15-38 хонуктар деп турарывыс кеземче хоойлузунуң үүлдериниге шиитпейн салып чорудуптар-дыр, ооң ол кижиниң төрелдери катап-ла бо кижинер бисти ат кылды деп билдирип эгелээр, ынчангаш бо чорук төнчү чок артышаан, мындыг байдал чурттакчы чоннуң, чагырга ажылдакчыларының хөөннүнге дөмей турар.

Президентиниң корум-чурум талазы-биле кем-херек үүлгедикчилеринге келдерел көргүспес талазы-биле ажылдап кылган төлевилелин Тыва Республиканың иштинге боттандырган болза, ынчан корум-чурум үрекчилери, оорланыр чорук эвээжээр турган ийик, ынчангаш бо айтырыгны Тыва Республиканың, Россияның Чазаа, хоойлу-дүрүм ажылдап кылыр өрегчиларының өөренип көөру чугула.

Суурда бүгү организациялар, чон демнежип алгаш, оорларга, арагачыларга, корум-чурум үрекчилеринге удур шыңгыы демиселди чоруткаш, суурувусту эки корум-чурумнуг суурларның деңнелинге чедирип алырының бүгү аргалары бар. Ол бүгүнү чедип алгаш, карак кызыл, тура-соруктуг, хол дынзыг, тывынгыр-сагынгыр ажылдаар болзувусса, рыноктуң бо берге үезин ажып эртеринин бүгү арга-шинээ бисте бар дээрзи чигзиниг чок.

Сероф ООРЖАК.

Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-Маадыр суму чагырганың даргазы.

ЧОННУҢ ҮНҮН КИЧЭЭНГЕЙГЕ АЛЫР

(Кожуун чагыргазының отчеду)

1996 чылдың январь 22-деп 26-га чедир Өвүр кожуунуң Сарыг-Хөл, Чаа-Суур, Дус-Даг, Хандагайты, Солчур, Саглы сумуларында кожуун чагыргазы 1995 чылда кылып чоруткан ажылының дугайында чонга отчедуп берген. Бо сумуларның чурттакчы чоннуң хуралдарында кожуун чагыргазының даргазы, ооң оралакчылары болгаш кожуунуң эргелелдериниң, килдистериниң эргелекчилери киришкеннер.

1995 чылда кожуун чагыргазының коллегиязының, ооң эргелелдериниң, килдистериниң кылган ажылының дугайында анализтиг иletкелди кожуун чагыргазының даргазы Маадыр-оол Данзын кылган. Кожуун эргелелдериниң, килдистериниң эргелекчилери чурттакчы чоннуң хой санныг айтырыгларынга харыыларны, тайылбырларны бергеннер.

Хуралдарга чурттакчы чон боттарының саналдарынга кожуун чагыргазының чедир шиитпирлевейн турар айтырыгларын чугаалап, ону эдип алырының талазы-биле ажыктыг сүмелерни бергеннер. Отчеттуг үеде кожуун чагыргазының харыысалгалыг ажылдакчылары чурттакчы чоннуң ортузунга сурталал ажылын кончуг кызыы чорудуп келген. Ылаңгыя малчыннарның ажыл-ижи амыдырал байдалы-биле ханы танышпайн турарлар. Кожуунуң кол экономиказы мал ажыл-агыйы болуп турда, кодээ ажыл-агыйда турган-туспуп келген берге, нарын байдалды эдер талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни албаан. Совхозларны, коллективтиг бүдүрүлгелерни эде организастаар айтырыг кончуг оожум темп-биле чоруп турар. Чамдык кижилерге опчу-хоренгини, черни үлеп берип, совхозларны хуужудуп турары шын эвес. Коллективтиг опчүнү арттыргаш, экономиктиг структурага хамаарыштыр шын хевирни эде организастаашкындан цилип алырып чугулалап айыткан.

Кожуун, суму чагыргалары бюджетче киирип алыр орулгаларны чыырынче кошкак кичээнгейни салып келген. Ынчангаш бюджетте организацияларны акшаландырар айтырыгны четпес шиитпирлеп келген турар. Көдээ ажыл-агыйның болгаш бүдүрүлге, организация, албан черлериниң экономика, сац-хоо байдалды чылдан чылче сандарап олурар. Кожуун чагыргазы оларның удуртукчуларындан шыңгыы негелдени кылдаын турар.

Кожуун чагыргазы чоннуң социал камгалал талазы-биле айтырыгларын четпес шиитпирлеп келген. Пенсия, пособие акшалары үргүлчү озалдап, саадап үнер. Бергө кижизидилгелиг өг-бүлелериниң уруглары, бүдүн, чартык өскүстерни, бичин чаштарны хайгаараалга алыр, оларны түр тургузар черни кожуун товүнге ажыдар дээш айтырыг мынчага чедир үзе шиитпирлеттинмээн. Херээженнериниң, иечаштарның болгаш өг-бүлениң херектериниң талазы-биле кожуунда килдистиң чамдык өрегелер ногаа, картофель тарывас, ажыл, амыдыралынга кыспас болуп турары харааданчыг.

Суурда Тамара Бызыттаа-евна Монгуштуң удуртканы пекарня ажылдакчылары чыл иштинде 138 тонна хлебти быжырып, чайгы үеде хүнде 800-900 хлебти, а арткан үелерде 600-700 хлебти быжырып, чонуңуң хүндүткелин чедип алганнар. Суурда почта салбырының начальниги Надежда Ойдуповна Куулар, почтальон Чылбаадай Ойдуповна Монгуш боттарының онаашкан ажылынга ээ-харыысалгалыг болуп, солун, сеткүүлдүң, чагаа, телеграмма чедирилгезин, пенсионерлер, инвалидтерге, бот иелерге акша үлелгезин улуг саадаашкынга таварыштырбайн турарын демдеглевес арга чок.

Суурда холушкак бараан-нар база «Кара-Даг» эштежилге садыглары чонну хүн бүрүнүң хереглел сарыаннары-биле хандырып ажылдап турарлар.

Алдан-Маадыр суурда ясли-садикте 80 уруглар хаара туттунуп, 4 бөлүкте 8 кижизидикчи башкылар план езугаар ажылдап, Алдан-Маадыр ортумак школазының башкылары-биле сырый харылзаалыг ажылдап турарлар. «Самбажык» кодээ Культура бажыңының ажылдакчылары 1995 чылда чон ортузунга эвээш эвес ажылды кылып турар ажылы кошкак.

Кызыгаар эртер аргыжылга, мал оорунга удур айтырыгларны четпес шиитпирлеп келген. Эрттирилгени 90 хонукка берип каарга, ооң кызыгаар эрткени дээш демдеглээр черге 2 катап демдеглел кылырга төңүн каар. Ол эрттирилге күш чок апаар. Катап эрттирилгени база-ла 32 муң рубль-биле кылдыртыр. Бо айтырыгны кожуун, Чазак черинге үзе шиитпирледирин чурттакчы чон негеп турар.

Кадрлар айтырыынче онза кичээнгейни салырын санаал бергеннер сүмелээн. Кожуун чагыргазында колдуу ужуражылыг, чамдыызы пенсиялай берген кадрлар ажылдап турар. Оларны солуур, аныяк кадрларны өөредир, кижизидер, өстүрер, дөпшидип үндүрерин сүмелеп турдулар.

Отчетка хамаарыштыр берген саналдарга, шүүмчүлелдерге тускай хемчеглерни ажылдан кылгаш, коллегия хуралынга бадылап хүлээп алыр.

Танов МОНГУШ.

Тывага партизан шимчээшкининиң 75 чылынга

МУЗЕЙГЕ ДУЗАДАН ЧЕДИРИҢЕР

Тыва кызыл партизаннарның манчы-кыдаттың эжелекчилерин чылча шапканындан бээр 75 чылын бо чылын демдеглеп эрттирер.

Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөл кожууннарының 80 шаа ядыы тыва араттары А. П. Чүлдүмнүң удуртулгазы-биле Аргалыктының Даг-Ужу Чашпанныг-Бүлүнга 1921 чылдың март эгезинде манчы-кыдаттың эжелекчи 100 ажыг аг-шериин чылча шапкандан бээр 75 чылы болур.

Манчы-кыдаттың дарлалынын адаанга Тыва чурту 154 чыл дургузунда аар-берге дарлалды эрттирген. Манчы-кыдаттын хаанынга чатыртканының демдээ кылдыр эр кижи бүрүзү кежелиг болур ужурлуг турган, а кежегези чок эр кижини шаажылаар. Улаастайга турган чагырга черинге бир чылда үндүрүгге 1258 киш кежи болгаш сес чүүл өлүк кежин (диин, дырбактыг, ирбиш, кундус, күзен, дилги, бөрү) дужаары албан. Өреге бүрүзүнден 3 киш кежи азы айыттынган сес олуктүү кежиниң 8 киш кежинин үнези-биле деңүндүргү манчы-кыдат хаанга төлээр ужурлуг. Оон аңгыда моол болгаш тыва феодалдарга янзы-бүрү үндүрүглерни аң кежи азы мал-магап-биле төлээр, а төлеп шыдаваннарны шаажылаар.

Амбын ноянның 1908 чылда үндүрген айтыышкыны езугаар Кыдаттың улуг дүжүмединин эртер оруунда өртээл бүрүзүнге 64 улаачы, 222 аът, 43 теве, 19 өг, 3 майгын болгаш ол дүжүметтин бараан болукчуларын чемгерериниге хөй санныг иттерни белеткээр ужурлуг турган.

Улустуң аас чогаалынга ол кыдат даралга удурланган ырызы чер бүрүзүнге дыргын турган. Ол дугайында чоннуң килең ыырызын тыва дылдың шинчилелиниң эгелекчизи, профессор Н. Ф. Катанов 1889 чылдың август 28-те Улуг-Хемге келгеш, мынчаар бижээнин силерге сонуургалып, улуг назылыг өгбелерден дыннаанымны бижийн:

Кызыл-Даштыг-Ооргага
Кыдат чилби садыгжага
Кызыл доруг кызыраамны
Кызыл торгаа орнаптыңар.
Аа-халак, оо-халак!
Аттар төрүүр кызыраамны!
Кызыл-Дуруг баарынга
Кызыл чаактыг кызыңарны
Кыдат чазый чижеңге
Кадай кылдыр берилтиңер.
Ээ-халак, оо-халак!
Эргим ынак эжимейни!

Чеже күдүк базып тейлеп, чаннып-чашпырыл, 1921 чылда күжүр ядыы араттар база катап шиитпирлиг-биле кыдаттарга удурланып, хостуг эрге-шөлээ дээш даштыкының болгаш иштикиниң дарлалынга удур тутчуп киргеннер.

Бо хостут эрге-шөлээ күзээн хартыга дег, эрес өгбелериви-стиң оода-ла ат-алдарын музейге мөңгежидип, ат, фамилиязын дамзылап, оларның сактыышкыннарын бижип, чурук-хөрүүн база ыдыктыг эдилелдерин дилеп тывар ажылды чорудуп көрээлинер. Улуг-Хемниң Даг-Ужунуң болгаш Чадааннаның тыва кызыл партизаннары хувискаалдың баштайгы хараачыгайлары болуп, Таңды Тываның хамаарышпас боттугуннаан күрүнезинин үндезилекчилери болуп артканнар.

Тыва кызыл партизаннарның даштыкы эжелекчилерге удур демисели бистиң кожуунуң девискээринге болуп эрткенин барымдаалап көргеш, Шагаан-Арыгда Грач аттыг археология музейи бо чугула болуушкунну демдеглээринге белеткел ажылдарын чорудуп эгелээн. Чүнү кылырын бодап, планнап турар бис? Партизаннарның дамзызын тургузар, фото-чуруктарын, эдилелдерин тывар, чыыр, сактыышкыннарын бижиир, оларны музейге делгээр, мөңгежидер. Кызыл партизаннарның командири А. Т. Чүлдүмнүң хөрек тураскаалын тургузар. Кызыл партизаннарның демиселиниң кинофоцепарийин чогаадып тургузар, ону өөнүг видеокассетага тырттырып алыр күзел бар. Ол өгбелериниң ажы-төлү, чоок төрел-дөргүлү бүгү Тывада тараан ужурундан, силер бүгүдеден дуза дилеп, ол ачы-буянныг чорукка үлүүңерни киирериңерни үлүү-биле дилеп тур бис. Бир эвес партизаннарның ады, фамилиязын, дериг-херекселдерин, чуруктарын тып алзынарза азы сактыышкын бар болза, бо адресче чорудуңар:

Шагаан-Арыг хоорай, Улуг-Хем кудумчузу, бажың № 14, музей эргелекчизи В. С. Кызыл-оолга.

Силерниң белээнерни музей четтикпейн манап тур, эргим чонум.

Виктор КЫЗЫЛ-ООЛ.
Улуг-Хемде А. Грач аттыг археология музейиниң эргелекчизи.

АЖЫЛГЫР МАЛЧЫННАР

Хоочун хойжу Коңзан-оол Бады-Ламаевич Ойдарның кыстары, күдээлери сөөлгү чылдарда «Шеми» коллективтиг бүдүрүлгеже шилчээн болгаш ол черде мал ажылында элээн үр үе иштинде кадарчылаан. Уругларының улуу Эмма, өөнүң ээзи Олег Куулар-биле 1985 чылдан эгелеп хойжулаан. Оларның арга-дуржулгазы бедип олурар.

Эмманың дуңмазы Эрсмаа, күдээзи Александр Кара-Салдар-биле кады малчынап турар. Амыдыралдың бо берге үезинин кыжында К. Ойдарның кыстары, күдээлери Хаялыг-Дагда электри чырыктыг, бажын-балгат, кажаа-хораа-биле шынарлыг дериттинген кыштаанда төрүүр 332 хойну малдан орарлар. Хойнуң эдержилгезин өй-шаанда чорутканы-биле баш бүрүзүнден-не чаш малды камгалап алырынга оларның бүзүрели бар. Үстүнде адаанывыс аныяк кадарчылар ажыл-агыйның хойжу бригаданын талазындан организастааны янзы-бүрү ажылдарынга иленкейлиг киржип чоруурлар.

Ажылгыр малчын өг-бүлелер Эмма, Олег Куулар-лар болгаш Эремаа, Александр Кара-Салдар боттарынга хуу малды чүзүп аайы-биле тудуп, азырап орарындан амыдыралга дөмек бооп чоруурун кажан-даа утпастар. Рыноктун база бир чылынын белеп эвес кыжын аныяк малчыннар олча-омактыг уткуур, хүр ажар дээрзинге чигзиниг турбас-даа.

Токпак-оол САРЫГЛАР.

Бөдүүн кижи дугайында сөс

МӨЗҮ-БҮДҮШТҮГ

Тюлюш оглу Хаян-Хүрбе таптыг-ла 50 чыл бурунгаар Улуг-Хем кожуунуң Ак-Тал суурнуң чоогунда Саамчыыр деп черге 1946 чылдың февраль 19-та төрүттүнген кижи чүве-дир. Ынчангаш мугур чартык чүс чыл чурттааныың юбилейин байырлыг езу-биле, эрги тыва чаңчылдарны сагып, Шагаа хүнүнде демдеглеп эрттирген.

Тывалар чаа төрүттүнген чаш кижиге, төрээн черинге ат бээрде аажок тывызык улус болгай бис. Оолдуң төрүттүнген черин Саамчыыр деп адай бергенинде ужур-ла бар. Ол ат апаа-ла кайын тып-тып кээр ийик. Одар-белчиир, кат-чимис, аң-меңи, балык-байланы-биле кончуг бай турган чер чүве-дир. Шоолуг сүттелбес мал-маган ооң амданныг, чаагай оът-сигенин чип, кылаң суун ижип чоруй, үр-даа үе эртээнде үрдүне семирий бээр, сүткүрү дам баар, сава сыңмас саамчын кээр. Ынчангаш үстүнде аттың тыптып келгени барымдаалыг ышкажыл.

А оолдуң Хаян-Хүрбе деп ховар ады (шынап-ла, Тывада ындыг аттыг кижи оон аңгы чок чыгыы-ла боор) база-ла уктуг-достуг болган. Ооң чоок кижилериниң ол дугайын айтыларга, мындыг тыварылганы чугаалап бээр: «Бир катап чаш оол аарый берген. Байдалының аары кончуг, барык-ла шимчевес, тыпып-тынмайн чыдары-даа билдинмес болу берген. Оолдуң ада-нези ынчан база-ла аныяк улус турган. Алаң кайгап, аайын тыппайн барганнар. Ам канчаар, кандыг-чүү-даа болза эмчи дузалаар, экиртип каар боор» дишкеш, кыштың чыккылама соогу хаарып турза-даа, оглуп чылыглап-чылыглап алгаш шанакка олурткаш, Шагаан-Арыг эмнелгезинге чедире бергеннер. Эмчилер оолду шинчип көргеш: «Кижи болбас кижи-дир, кежээге чедир шыдажыры кандыгла болду» — дишкеннер. Ада-иеге ындыг ажык сөстер аар согуг-биле дөмей болган. Аар бодалдарга алзып чорааш, олар аалынга дедир чедип келгеннер.

Кожа-кадылары оон-моон чыглып келген. Огулуг аргасуме-даа кадар кижи чок. Ынчап турда, кежээ дүжүп, карацылай берген. Ол душта кожазы, белиңчи кырган кирип келген. Оолдуң чанынга баргаш, бир-ле чүве бүдүү чугаалап, сымыранып, оон холу-биле каш тарбыдаан-даа. Ооң ол «эмнээшкини» оолдуң ада-иезинге, аңаа олурган кижилерге дыка-ла үр ышкаш сагындырган. Демги кыргап ол домпаашкын, тарыдалын база бир удаа катаптаан соонда, тын чок чыткан оолдуң үнү үнүп, алгыра-ла берген. Оон ол чоорту сегээш, кан кадык, опан-чипен апарган. Шак ынчаар ол өлүмден чайлай берген. А ооң чогум адын Хаян дээр турган чүве-дир. Бир-ле катап ол аалга чизечи дарга чедип келген. Адын Хүрбе дээр. Ынчангы үеде ол элээн улуг эрге-дужаалдыг бошка турган дижир. Оглунар Хаян-Хүрбе болзун дээш ол чаа херечилел тыпсып берген. Адын адаан даргазы шагдала «кызыл-дустаан». Ынчалза-даа Хаян-Хүрбе ол кижини ам-даа утпаан, бо-ла сактып чугаалай бээр.

«Кижи өзер, кидис шөйлүр» дээри ышкаш, айлар, чылдар шуужуп эрткен тудум-на, оолдуң аажы-чаңы, мөзү-бүдүжү, амыдыралчы туружу чоорту илереп, көстүп келген. Анай кара чажындан ада-иезиниң холунга өскен, оларның чагыг-сүмезин дыңнап чораан. Ооң дугайында элээн тодаргай бижиир мурнунда, Хаян-Хүрбениң адаиезин кысказы-биле танышпыгын каайн: авазып — Даңзы-Белек Күдер-ооловна Андар, ачазын — Бюрбю Санчыевич Тюлюш дээр. Олар чер, мал ажыл-агыйлыг бодүүн улус чораан. Ачазы эвээш хемчээлдиг черге бодунуң шыдал-быразының аайы-биле тараа тарып ап, ооң дужүдүн ажаап алгаш, өг-бүлезин аштадып, түретпейн чыл ажырып чораан. Авазы улгады берген ажы-төлү-биле мал-маган өстүрүп, ажаатөжээп, оларның сүдүнден тыва аъш-чемнин дээжизин чайгы үеде белеткеп ап, шыгжап алыр турган. Олар амыдыралының аайы-биле Арыг-Бажынга изээн. Тракторист акыларындан чыда калбайн чорун турган, өттүнүүчел — өөрениичел деп чугаалажыры ышкаш, демир аъттың «дынын» тудуп өөренип алган. Баштайгы башкызы Самый-оолдуң дузазы-биле тракторну чүгле башкарып эвес, а харын оон кезектериниң канчаар ажылдаарын, оларның аразында харылзаазын үрели берген таварылгада канчаар септеп-селин, кылып алырын шиңгээдип алган.

Үениң маңының дүргени аайлыг эвес. Шеригге албан-хүлээлгезин эрттирер үе келген. Эш-ооруу-биле кады ону Сахалин облазынга аппарган. Солдат амыдырал белен эвес. Ынчалза-даа кара ажылга дадыккан эр аңаа тооваан. Шык, соок, хар-суу холуй чаар — агаар-бойдузунуң өскерлиичели аажок черге барза-даа, аңаа ундараваан. Кызымак, чүткүлдүг чоруун көргүзүп турган, эш-ооргерлерге, командирлеринге мактады берген. Дайынчы болгаш политиктиг белеткелдерге чедиишкиннери дээш аалынче чанар кыска хуусаалыг шөлээ база алган... А ооң соонда ол халажып чаныы келгеш, «Беларусь» деп трактор хүлээп алгаш, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинге ажылдай берген. Ажыл кыла бергенде аъш-чем чиирин үттуп алыр чыгыы эр ук коллективтиң удуртукчуларының, кады ажылдап турганы эш-ооруңүн бүзүрел, хүндүткелин чаалап апкан. Хүндүлел бижиктер-биле каш удаа шаңнаткан. А 1969 чылда «Шын» солуннуң бирги арнынга аныяк ажылчынның чуруун парлаан. Кызыл хоорай Совединиң депутадынга соңгуттурган. Ол дээрге аңаа улуг үнелел болган.

Амыдырал аайы-биле кижи каяа-даа ажылдаар, каяа-даа чурттаар апаар. Дараазында чылларда Хаян-Хүрбе Тюлюшович Шагаан-Арыг хоорайже көже бергеш, ында орук-ажыглал участогунга ажылдап эгелээн. Чоорту-ла чоржаң трактор мунарындан хөөнү калып, Кызылдың чоорунуң ужурунда, амыдыралчы баштайгы базымын Арыг-Бажынга ажылдап, ону чедиишкиниг доозуп үнген. Оон бээр рульдан салдынмаан. Ам кандыг-даа марканың автомашиназын хала чок башкарып шыдаар бедик мергежилдиг специалист апарган.

Хаян-Хүрбе Тюлюшовичиниң чаңгыс ынакшылын — кады-кыраанын тып алганы — тывызык тып турганы-биле дөмей болдур эвеспе. Ол мынчаар болган чүве-дир. Солдат оолдар кандыг ийик — солуну аажок, кижини хей-аът киире бээр сөстерлиг чагааларны эш-ооруңден, таныжы кыстардан манаар ийик чоп. Ынчангаш-ла бир кыстың адрезин айтып бер деп-ле бирле эжинден, дуңмазындан, акызындан бүдүү дилээр аан. Солдат Хаян-Хүрбе база ынчалган. Кызылга өөренип турганы кыс дуңмазынче чагаа бижээш, сагыжынга тааржыр бир кыстың адрезин чорудуп бээрин дилээн. Акызының дилээн дуңмазы хажык чок күүсеткен. Бир-ле катап ол концерт көрүп олурарга, Кызылдың башкы училищезинин сургуулу шала шилгедек боттуг, бичежек сынныг уруг дыка-ла таалганчыг, дыннаксанчыг, чараш кылдыр ырлаан баргаш. Талыгырда дайынчы акызының даалгаазын алган кижи канчаар боор, бүдүү айтыртының чораан, ол кыстың адрезин, ат-сыын билип апкан. Ооң соонда ол адрести акызынче чорудупкан. Солдат-биле келир үениң башкызы болур күзелдиг аныяк кыстың чагаалар дамчыштыр харылзаазы ынчаар ужукталган. База бир өг-бүле ынчаар тыптып келген. Ирина Бавун-ооловна биле Хаян-Хүрбе Тюлюшович оон бээр барык-ла чээрби бешчыл дургузунда эгин кожа, эп-найыралдыг чурттап, ажылдап чоруурлары бо. Олар бир кыстын, ийи ооолдуң эргим, ынак ада-иези. Ортун оглу ачазының үгүн салгаан — чолаачы мергежилдиг. А хеймери амдыызында холунда чолаачылаар эргелиг документизи чок дээрден башка, машина-балгат аймаан башкарыптар кылдыр өөренип алган. А өгүнүн хевээжен ээзи, ашаанының кады оскеп, кады кыыыр эргим эжи, ажы-төлүнүн ынак авазы база-ла аная эвес кижилериниң биреэзи деп билир мен. Ол башкы кижи болгаш бичии чаштарга дыка ынак. Ырлап турда — дендии-ле. Ол дыка хей ырларны билир. Бо хүннерде ол «Шын» солуннуң чагаа киллизинде ажылдап турар. Хөрээн ойген амыдыралчы айтырыгларны ол оюп эртпес кижи. Ооң бодунуң хууда бодалдарын, сүмелерин киирген материалдарын «Шын», «Эне сөзү», «Хем-Белдири», «Тыва Республика» солуннардан номчуп болур.

А Хаян-Хүрбе Тюлюшовичиниң мөзү-бүдүжүнде бир онзагай шынар бар. Өг-бүлезинге «артык аастар» келиргге, ажынып, аартыктавас, аъш-чемин харамнанмас. Шак ындыг чаңы-биле чуржааттарын бут кырынга тургускаш, амыдыралдың ак оруунче үдеп чораан. Ынчангаш олары оны аажок хүндүлээр, адын безин алавастар. Аная-ла: «Улуг Папа» деп адап чаңчыга бергеннер. Бо өг-бүле шак ынчаар, бо берге үеде боттоттарын деткижип, арга-сүмезин катчып, үнген-кирген эштиг-ооргуг, чоннуг чурттап чоруурлар. Оларның ак оруу узун-на болзунам. Хаян-Хүрбе Тюлюшович турза узун-даа, тутса мөге-даа кылдыр көстүп болдур ийин. Амыдыралдың аагын көрген, ажылдың аарын чүктээн кижи ындыг болурдаа ужурлуг. Ынчангаш оон дугайында бодалдарымны дараазында одуруглар-биле доозуп каайн:

Амыдырал бергезинге
Ара соксап, дүжүп бербейн
Ажыг дерин төге-төге,
Амыр-дыжын утту-утту
Кылыр ишке үргүлчү-ле
Кызымаанны өргүп чорааш,
Алай-карап, чуржааттарын,
Ажы-төлүн аразынга
Авыралың шидии-биле
Аас-кежиин доңнап кагдын.
Бежен харлаан хүнүн-биле
Менди солчуп чедип келген
Төрелдерин, эштер-ооруң
Төдү чыскаай тургулапкан
Омак-хөглүг чуртталанның
Оду улам чалбыышталын,
Дөвүнчүктүг оруктарга
«Дөнен шилгин» буруваазын,
Руль долгаан ийи холун
Улам дыңзыг, күштүг боорун,
Ажы-төлүн ажы-төлү
Ам-даа ынай немежирин
Сенээ күзеп, йөрээл салып
Черге чедир мөгейип тур.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ҮНГЕН АЙНЫҢ ЧААЗЫНДА, ҮНЕР ЧЫЛДЫҢ БАЖЫН УТКУП...

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арыында).

оларның чагыг-сезу кымгаа үлегер. Ынчангаш чаңчыл езугаар Ак-Сал ирей шөлге чыылган чонга байыр чедирип йөрээл кылгаш, үнүп келген Күске чылында республиканың чонунга байыыдалдыг, тодуг-догаа чыл болурун күзээн. Ак-Сал ирейниң соонда, Тыва Республиканың Дээди Хурал Даргазы К. А. Бичелдей, Кызыл хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы В. Ш. Сат чонга байыр чедирген.

— Шагаа дээрге, тыва кижилерге идегелдин байырлалы. Оны үе-дүптен бээр сагыш-сеткилдиң арыглаашкыны деп байырлап, частың ужу-кыдыы көстүп келген, а час чылыг-биле кады элбек тараа-быдааны, мал-маганга хур-мендини эккээр деп бузурел чораан — деп, Каадыр-оол Алексеевич чугаазынга демдеглээн. — База бир чыл үнүп келген. Оны кандыг боорун ам даап чугаалары берге, ынчалза-даа республиканың амыдыралынга тодуг-догаа чыл болурунга бүзүрээр апаар...

Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдейниң чонга кылган күзээшкиннеринге кижи каттышпас арга чок. Шынап-ла, чыл эгезинде чуну чүү деп угаан чугаалаар боор, чүгле келир үеге бүзүрел, амыдырал тодуг-догаа болзун дээш кижи бүрүзү угаан-бодалдыг ажылдаар, турүүр апаар.

Даргалар байыр чедирген соонда, Ак-Сал ирей Күске деп бичии амытан он ийи чыл санынче канчап кире бергениниң дугайында тоолгурлу чугааны ыдып бээр. От халаптың кызыл Күскезин чылдың бүгү амытаннарының аразында үне халып кээп, мурнунда турган тевениң мөгеннеринче олурупкаш, хүн үнер чүкче кайып, хүн уткуп олуруптар. «Азаның бичезиончуг» дээри шын. Күске тевениң мөгеннеринге олуруп алгаш, үнген хүнну тевени мурнай көрүп каар. А үнген хүннүң хөрелдери езулуг кып-кызыл, ынчангаш-ла Күске чылын от халаптың кызыл Күске чылы дээни-даа ол дээрзин Ак-Сал ирей тайылбырлаар. Кызыл Күске он ийи чыл санаашкынынга киргенинге өөрүп, эш-өөрү амытаннар-биле ойнап-хөглеп, мөөрей-чааны кылыр. Тыва национал байырлал хөөмей-сыгыт чок кайын эртер. Маңаа Владимир Соян болдуңу кайгамчык талантызын көргүскеш барган.

Арат шөлүнге болган концерт-көрүлде үезинде Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржак-биле үжуражып, байырлалга хамаарыштыр болалын үлежирин дилээн мен.

— Чонумга байыр чедириишкинимни солуннарга чыыткан. А бөгүн байырлал хүнүнде улус чоннуң шөл долдур чыглып, соокка-даа чалынмайн ойнап-хөглеп турарынга өөрүп тур мен. Хоорай чагыргазы Шагааны эки белеткээн-дир деп дидимиби-биле чугаалап болур-дур. «Күске чылы дүжүткүр болур» деп чугаа бар болгай, индыг болзунам деп өрү тейлээр апаар бис. Бо чыл бөгүн ышкаш чырык, омак-хөглүг болзун, а чонувус бергелерге торулбас-ла болзун деп күзээр кижи-дир мен.

Шынап-ла, Шагаа хүнүнде хүннүң чырыы кажангызындан артык хөрелденип турган ышкаш болду. Ынчангаш сагыш-сеткил чайгаар өөрүп, каткы-хөг чаңыланыш, кижилерниң арыннарындан хүлүмзүруг ыравайн турганы-даа ол боор чадавас. База бир чылче идегел, бүзүрел-биле кирипкенивис бо-дур.

ТЕАТРГА

Дүштекинин 14 шакта В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шиин театрынга чыылган чон долуп, Алызында арат чоннуң хоглүү кончуг, байырлалдарда кедер чараш хептерин кеткилепкен, тыва национал идик-хептиг-даа улуг, бичии улус арбын.

Театрның үстүкү каңдында аъш-чем-даа арбын, оюн-тоглаа, мөөрейлер кидин түлүк. Улуг-даа, бичии-даа шагаажылар тыва национал хеп көрүлдезинге киржип, кажыктың үш хевиринге мөөрейлежип, эрес оолдар тевек тевенинге «утчуп», тыва чоннуң эң ынак чечен-мерген кожамыктарынга «чижип», ындазында хоглүү кончуг киришкеннер.

Бо бүгүнү башкарып турар кижи алдарлыг артист Хертек Олбезекович Ширин-оол. Оюн-тоглааның башкарыкчылары тиилекчилерге шаңнал белектерни байырлыг концерт үезинде тыпсыбыле чонну залче чалай бердилер.

Театр соок-даа болза, чыылган чон шыгырт долу. Ол дээрге тыва кижиниң шаандан тура оюн-тоглаага, ырышоорга, танцы-самга сундулуунуң база Шагаага хүндүткели-дир.

Көжеге-даа ажыттынган. Сценада ак суттуг аяктарлыг ак-көк кадакты сиилбип чураан, чаражы кончуг болду.

Театрның артистери база «Эртинелиг Тыва» ансамоль солун концертти чонга бараалгаткап. Оюн-мөөрейлерниң түңнелин үндүрүп, байырлыг концерт-биле чергелештир шаңналдарны тыпсып турдулар. Ынчангаш Шагаа мөөрейиниң баштайгы тиилекчилери илереп келди. Кымнарыл дээрге, тыва национал хептиң көрүлдезинге оичии уруглардан Оюна Ховалыг, Джамилия Оюп, Сайзана Юша, Алаш Монгуш, Хөрел Серен, улуг улустан 1-ги черни чаа таныжып чоруур аныяктар: Саяна Комбу, Ай-оол Иргит (Эрзин кожуунда). Ийиги черни В. Көк-оол аттыг театрның режиссеру Алексей Оржак, үшкү черни Юрий Оюн алганнар. Кожамыкка Купгуртугдан Нина Баазаң (эрткен чылын база тиилекчи болган), Аяс Монгуш (Сут-Хөлден) тергиндеп үнгеннер. Тевек теверинге — Хөрел Коңзай-оол, Аяс Монгуш олар кымга-даа аштырбаан. Шыдыраачылар база-ла изиг-изиг мөөрейлешкеннер. Маңаа биргн черни Кандан Күжүгет ап үнген.

Чаңчыл езугаар Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржак Шагаага киришкен бичии уругларны амданыг тортбиле шаңнаан.

Шагааның оюн-тоглаазы доозулган. Ынчангаш өүгү тыва чонга уткуп алган Чаа чылывыс улуг-улуг аас-кежикти эккен, ууттунмас элбекшилди хайырлаар-ла болзун, курай-курай!

ФИЛАРМОНИЯГА

Кежээкиниң 16 шак. Фойеге улус чон чыглып, чолукшуп, байыр чедиришкен, алыс хоглүү кончуг болду. Удаваанда «Ак чолдуг Шагаа» деп оюн-тоглаа «Саян» ансамбльдиң киржилгези-биле эгелээн. Ансамбльдиң оркестр болуу чараш аялганы ойнап турда, «Донмас-Суг» чечен чогаал каттыжыышкынныг «Кажык» телеоюнуп маңаа ойнаарын кежээниң башкарыкчызы Тыва Республиканың Күрүне шаңналыныг лауреады Орлан Дамба-Хуурак чарлапкаш, чыылган чонга Шагаа таварыштыр:

«Эки чүве элбек болзун,
Бак чүве чок болзун,
курай-курай!» — деп байыр созун соглээн.

Сыгыт-хөөмей чангыланган, а спена кырында ширээни ак эпчек-биле шып каан, ооң кырында кажыктар. Россия Федерациязының улустуң артизи Надежда Куулар-биле РФ-тиң алдарлыг артизи Демир-оол Кежиктиг уян ырын балыра бээрге. «Кажык» телеоюнуң 1-ги кезээ эгелээн. Аңаа эрткен чылын ойнакчылар Мерген Тюлюш, Орлан Сотпа, Григорий Иргит, Джек Дадар-оол (шупту төп эмнелгеде эмчилер) киришкеннер. Кажык ойнап турар аразында РФ-тиң алдарлыг артизи Борис Монгуш аян тутган. Ыры төнгелекте, 1-ги оюнның тиилекчизи илереп келген. Ол болза Джек Дадар-оол, 2-ги оюнда Мерген Санчы, 3-кү оюнда Орлан Дамба-Хуурак көрүкчүлерден шилип алган. «Алды арга, бешмеге» дээр болгай. Алдарлыг артист Максим Мунзуктуң, чогаалчы Олег Саган-оолдуң, сураглыг артист Хертек Ширин-оолдуң тывызыктарын салып турган, 3-кү болгаш 4-кү оюнның ойнакчыларын тып алган. Оюн чоруп турда, «Саян» ансамбльдиң артистери оюн-концертин чонга бараалгадып турлар. Чалгааараар-даа чай чок дизе хөөрем чок.

«Чоруп ойнап чоруулуңар, Чонувусту хөгледилиңер» деп суг бадыра бээрге, диннитиг адыш часкаашкыннары үзүктел чок. Ол аразында 3-кү, 4-кү оюнның тиилекчилери илереттинин келди: Вера Даржаевна (Кызылдың № 5 дугаар школазының башкызы) биле Айлана Хүлер-оол олар.

Түннел оюн эгелээн. Артистер-даа могаг-шылаг чокка дүрген-чугаалажып, кожамыктаан, ырлап, танцылаан, а көрүкчүлер база-ла чыда калбайн удур-дедир «чижип»-ле тур.

Удаваанда «Кажык» оюнунга тиилекчилер илереп келди: Мерген Санчы (төп эмнелгениң эмчизи), Айлана Хүлер-оол (ырак-узак, каас чараш Манчуректен).

Кежээ үезинде сураглыг артистер Надежда Куулар-биле Демир-оол Кежиктиг солун айтырыгларны салдылар.

Мындыг онза солун оюнтоглаа көрген чоп чанар-даа хире эвес, филармонияның фойезинде турбушаан. Чүге дизе оюн-көргүзүү, ыры-шоор маңаа уламчылаар. Тыва чон оюн-тоглаага ынак болгаш, чечен-мерген кожамыкка «чижип», инек хендирбези үзе шаап, тывызыктажып, дүрген-чугаалажып шаанга киир дыштанып алганнар. Бо бүгүнү база-ла артистер ушкарып-башкарып турдулар, ынчангаш чыылган чон оларга четтиргениниң сөстерин катап-катап чугаалааннар.

МУЗЕЙГЕ

Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге «Шагаа-96» деп делгелге ажыттынган. Ону белеткээринге музейниң ажылдакчылары идепкейлиг киришкеннер.

Бир өрээлди тускай каастаан, эжик аксында дүнгүрбиле ыяшта чаламалар аскылап каан. Ханада чурук, көк торгу тонун кеткен кысты чурааш азып каан, сактырга «Амыр, амырган-на!» деп мендилежип-даа турган ышкаш. Ооп ынай тоолдар, тывызыктар, чечен чугаалар номнарын база делген салган.

Шагаа дээрге тываларның Чаагай сүзүк чаңчылы-дыр. Айның чаазын, хүннүң эртезин.

Алган-йөрээр байыры-дыр.

Делгелгениң солун, аян киирип турар үүлү —сайзанактаан уругларны сиилбип кылганы база кажыктарны, даштарның дузазы-биле бугаыыдыраанның овур-хевирип делгээн. Бо оюннуң утказы: бөлүглежип алгаш ая дузааанче улуг анны киир сывытап турарын илереткен.

Делгелгеден аңгыда, музейниң ажылдакчылары Шагаа дугайында лекция, беседаны чонга номчуп, көжер делгелгелерни база көргүскен.

* * *

Республиканың бүгү кожуннар төптеринге, суурларынга, аал-хонаштарынга Шагаа байырлалын эрттирип, Күске чылын уткаан.

Светлана МОНГУШ, Урана БАЗЫР-ООЛ.

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮНЕР-БИЛЕ!

Бистиң ынак акывыс, дуңмавыс Батый Монгушевич КЕНЕШ Төрээн чурт камгалакчыларының хүнү — февраль 23-тө төрүттүнген. Ол дайынчы, шалыпчы, шимченгир аажы-чаңныг. Боду солдаттан турган үезинде техниктиг салбыр командири боон, удуртуп башкарарының мергежилин эки билир дайынчы солдат кылдыр мактаныр халаашкан.

Ада-иезиниң, башкыларының эки кижизиннеринде хүндезилеттиниң тургустунган шын, чараш чүүл, мөзүн шынарының төлептин дээш хой-хой чылдар дургузунда чаңдыг-даа үнээргедиг чокка чоннуң мурнунга чараш, ханы уткалыг ыры-шулуу, хой-ниитичи ажыл-ижи биле болдуңу хө-шагындаа харамнанмайн доктаамал сергин келген болгаш сергин-даа чоруур акывыска, дуңмавыска төрүттүнген хүнү-биле бүгү-ле чогаадыкчы ижиңге чедишкиннерни күзээр-дир бис.

Хеймер кыс дуңмазы Валентина, күдээзи Адыгжы, акы-чааваазы Тамара, Дозбет-оол Куулардар болгаш оларның хой санныг уруглары.

Шыдыраа

АЖЫК МАРГЫЛДАА

Чөөн-Хемчик кожуунга бирги чер дээш шыдыраа маргылдаазы болган, аңаа кожалары Сут-Хөлден 4, Өвүтден 3, Барыын-Хемчиктен 3 ойнакчы база киришкен.

Түннел салыгларга Орлан Сарыглар алза чогуур 7 сандан 6-ны алгаш, чемпион болган. Ийиги черни хоочун ойнакчы Малон Монгуш, ушкузуп маргылдааның эң улуг назылыг киржикчизи Дамбаа Монгуш эгелээн. Хөрээжен шыдыраачылардан Чадананың төлээлери Белекмаа Монгуш, Айыраа Ондар, Аяна Кан-оол олар шаңналдыг черлерни эгелээн.

Шыдыраа маргылдаазында киришкен 15 кижини дипломнар болгаш өртектиг раанна-биле шаңнаан. Кожуун универмагының салыгжылары маргылдааның деткикчилери боон, улуг улуг-ну кирген.

Шаалый МОНГУШ.

ЧАРЛААЛДАР

РЫНОК ӨРТЕКТЕРИНДЕН ЧИИК

Организация Кызыл хоорайда складтардан үүрмек, мөөңү-биле белик шынарның далганын (Алтай), чигирни, үнүш үзүн, борбак согунаны, кондитер болгаш макарон кылыгларын, ногаа консерваларын база өске-даа аъш-чем аймаан садып, сайгарып турар. Бо бараанналрның өртээ рынок өртектеринден чиик.

Адрезивис: Кызыл, Пушкин кудумчузу, 67, телефон 3-23-45. Ажылдаар шагы 8.30-ден 16.30 шакка чедер.

АВТОРЕЗИНАЛАР

260R x 508

БИРЭЭНИҢ-НЕ ӨРТЭЭ — 970000 РУБЛЬ МИНУСИНСК ХООРАЙДА СКЛАДТАН АЛЫР.

Адрезивис: Минусинск, «АТАП» АН, Минусинск — Кызыл баар орукта хадылыг арга чоогунда, а/я 33, төп склад. Телефон (39132) 2-02-24, 64-6-85.

ХОЛ БӨМБҮҮНГЕ МАРГЫЛДАА

Хову-Аксының үндезилекчилериниң бирээзи К. Х. Хойтпак-оолдуң чыыткылыг адынга туракааткан хол бөмбүүнге маргылдаа февраль 24-25 хүннеринде Хову-Аксынга болуп эртер. Деткикчилери К. Х. Хойтпак-оолдуң төрелдери. Оон аңгыда команда бүрүзү 100000 рубль салчыр.

Күш чок деп санаар

Бүрен-Хем ортумак школазының Марина Васильевна Артынаның адынга 1990 чылдың июнь 25-те тывыскан А № 587653 аттестат читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, хеймер дуңмавыс Алис-оол Хунаевич Ондар Эрзин кожуунну Бай-Даргга мал эмнеп, тудугга прорабтап ажылдап чораан. Ол 3 ool, 2 кыстың ынак ачазы. Ховар дээн аас-кежик — ийис оолдарның ачазы, кады чурттаан ынак эжинден үш чыл бурунгаар үүлеге чагыртып чарылза-даа, амыдыралы, ажытөлү дээш кызып чораан дуңмавыс 1996 чылдың январь 2-де үр эвес аарааш аныяк назынында чырык өртемчейден чарлып чоруткан. Сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг ачы-дузаны көргүскен улуг-биче кудаларывыска, Бай-Дагның чурттакчыларынга курлак чедир мөгейип, четтиргенивисти илергейлеливис.

А. Ондарның акылары, үгбалары, дуңмалары, чоок төрелдери.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 22-23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Дорамчылал» (Индия, 2 серия-лыг) 10.00, 13.00, 16.30 шактарда.

Видеозал: «Кара беретте» (Россия) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Видеозал: «Үениң таңныылы» (АКШ) 9.30, 13.30, 17.30 шактарда. Фильм-тоол 11.30 15.30 шактарда.

Февраль 24-25-те

«НАЙЫРАЛ»: «Дорамчылал» (2 серия-лыг) 10.30, 13.10, 16.20 шактарда.

Видеозал: «Демир удазында куш» (АКШ, детектив) 9.30, 13.30, 17.30 шактарда. «Кобра» (чылан) 11.30, 15.30 шактарда.

Улуг-Хем кожуун чагыргазы күш-ажылдың хоочуну, кожуунга колхоз-совхозтарның үндезилекчилериниң бирээзи Богатырь Самбуевич КОШКАР-ООЛДУҢ хенертен мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-булезинге, ажытөлүнге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

ЫНДА-БИРЕК ПАРТИЯ, ЫНДА-БИРЕК ШИМЧЭЭШКИН

Алдыгы Күрүне Думазынче сонгуллага эртпейн барган, өөлелеваан партиялар бо хүннерде могаттынып, «шиитпирлиг демиселлге» база катап белеткенип, мооң мурнунда чүдүп турганы даргаларындан ойта дүжүп, удурланыкчыларынга орук ажыдып, канчап-даа турарын телехааржактан, солун, сеткүүлдерден көрүп олур бис. А чамдык ындабирек партиялар бүдүү хөделишкиннерни эгелээнгер. Оларны ында-бирек дээни үжүрлүг. Солун, сеткүүлге, хурал-чыышка шүгүмчүлептерге, ол авторларны «сүрүп», суд-биле коргудуп, чурттаар черин билип алгаш, ооң телефонун орта ажылдавас кылыр азы бирле когаралга чедирерлер. Республиканың эн-не чугула черлеринче шургуп кире бергени — 30 чылдарның Испаниязы-биле домей.

Акша-көпеек көвей болгаш, сульяларны-даа, шагдааларны-даа холга тудуп алганын солун, сеткүүлдерден номчуп тур бис. Оларны дөрт адап дүжүрүптер болаумза, оларның чижи болу бээри илдеп ышкаш чүл.

Ында-бирек партияның талалакчылары Тывада сестос муң чедип турар. Оларның аразында тыва кижилер база бар дивес силер бе. Бир улуг эмнелгениң база бир сураглыг турган садыгның бүгү коллективи бүрүүнү-биле ында бадылергейлеп турар чорду. Черле кайгаар кижи мен, ол эмнелгеге акша-көпеек чок тыва кижилерни хүлээп албас, чүгле хөренгитен бай хамааты-лар ийи-үш хонук тепкилеп-нип, шаг-дөңгел кирип алгаш чоруй баарын чугаалажып турдувус.

Ындыг партия кежигүннери эмчилерге кижи канчап бүзүрээрил чээ? Хорадаан кижизин канчаар-даа сыкыртып болур-дур. Ол талазы-биле бир таварылганы билир мен.

Күрүнеден акша-шалыш ап турар албан-хаакчы удуртукчу кижилер кандыгдаа партияга турбас ужурлуг деп чарлык-хоойлу үнген болгай. Тываның Президентизи ону чеже-даа катап чугаалап келди.

Чылыг болгаш электри хандырылгазы «нормально» болур деп эрткен чайын оон удуртукчулары аазап турдулар. Чүгле бичии акшадан-на шилчидип турунар деп дилег кылдылар. ЧЭТ (ТЭЦ) ажылдакчылары шалың алырда, тускай чемоданныг баар улус дижир. Удуртукчузунуң айда шалыны 14 млн. чедип турар-дыр.

Ол харыысалгалыг ажылдыг дарга чүге баш удур алгырып-кышкырып, забастовка кылып үндүрбээни ол? Чылыг, изиг хүннер турда аан.

50 градус соок келир орта котелдар шылашпаан дээр болза, Сталин үезинде болза, «контр» кижи болуп, Колымаже чоруп олурар дээргидир.

Сургуул чораан чылдарымда Подмосковьеге шериг аптеказының алды котелдуг кочегарказынга ажылдап турган мен. Өскүс кижи ынчаар ажылдап албас болза, ынчангы стипендия 21 акша болур. Чүгле ийи неделяга четчир.

Ол котельнаяны бичии-ле «донура» бээр болзунза, дежурный офицер алгы-кышкылыг маннап келир. Дүнекки шактарда ийи-үш катап хынаар. Кочегарлар удуй берип болур, угааныы оскунуп база болур. Шериг аптеказын донуруп алыр болза, езулуг трибуналга таваржып болур. Кырган орус кочегар ашактарның харыысалгазын ынчан көрген мен. Чеже-даа эрги шагның херексели болза, ында ажылдап турар кижилерниң боттарындан хамааржыр чүве. Чагырдээшкиннер баштайгы үеде таваржы бээрил, кандыг провокациялар боон болурул, канчаар туттунуп чорза экил дээн ышкаш баш бурунгаар сүмелер социалистиг Германияның чонунга улуг дуза болган...

...Көдээ суурда төрелдеримде артык изиг-демир көрген кижи мен, ам бир баргаш, «аалдап» эккээр мен. 1975-80 чылларда Кызыл хоорайга турган энмежок котельнаяларны курлавырлап алган болзувусса, мынчаар бергедевес ийик бис. Керосин садар садыг шуут чок. Та канчап барган чүве. Ол дег дефицит ам удавас алдын өртектиг апаар чадавас.

Моон соңгаар хоорай чагыргазының даргазының соңгулдаларынга энергетик, түдугжу, экономист эртемниг, эр хиндиктиг, кажар-оптуг «специалистерден», негеп билир чагырыкчыдан соңгуп ап, талыйты көрүп, угаап көрээлиңер.

Информация алыр дээш чеде берген журналистерни киирбес, оларга орта харыы бербес удуртукчуларлыг черлерде бир-ле чүве бүдүү үүлгеттинип турары илдең ышкаш чүл. Янзы-бүрү парлалга албаннары ажыдып алгаш, таарыштыр медээ бээр чорук тускай мода апарганың номчукчулар эскерип турар.

Кайы-бир дарга информация бербээнинин дугайында билдириишкин бижик РФ-тиң парлалга комитединиң Тывада девискээр эргелелиңге чаңгыс-даа кирбээн. Журналистер ол эргезин база эки билбес хевирлиг.

Сергей БАИР.

Тываның Культура ажылдакчыларының эвилелиниң даргазы.

Шокчактыг шонуглар

ЫМЗАНЫР ЧАСТЫМ

Чоок төрелим уругнуң уруун айтырып, арага кудуп ырак черден кудалар келген деп мындыг. Ол кежээ ынаар баар чай чок болдум, бажыңа базаа ээн. Эртен таваар чаглыг эттен дайнап, сарыг шайдан аартап албас мен бе кылдыр бодап хондум.

Эртенинде, шынап-ла, ындыг бодал-биле төрелим уругнуң бажыңынга далаш-биле чеде бердим. Дүүн-не келген кудалар ам-даа сербээ эзирик. Бажыңның «чингине» ээзи дунмам шоолуг-даа чүве ыыттавас, сактырымга мени аартыктаан-даа хевирлиг. Ынаар-ла иштинде химиренип чугаалаанмышаан, өзээн өшкүзүнүң ханын куткан кижи боон мегеленип, мени карак уштап көрүп каап орарын эскердим. Дөгерген өшкүзүнүң ханын-даа аас диртпедилер. Чаш уруг эмзирер хөрээжен кижи болзумза, ымзаныр чыгыы болдум. Харын-даа эмиг-төжүм «саамчывас» эр кижи болгаштың ажырбадым де.

Келген танышпазым кудалардан бук дээр кижидаа чок. Ам канчаар, «ыяткан кижи ыдын кагар» дээн ышкаш, карак ажыт үнгеш чоруптум.

Үе-шаанда кээп четтикпейн барган төрелинге тускай сөңүн, эъдин-чемин каап каар деп бистиң бурунгу өгбелеривистиң езу-чаңчылдарын эрте-ле «уттупкан» төрелдер болган-дыр ийин.

«АДАҢ БАЖЫН КАКПА»

Бистиң суурувустун бичии базааржыгажынга чаа үении-биле алырга, чоннуң аразынга «алдаржый» берген «сайгарлыкчылар» дижиривис коммерсантыларның делгеп салган аар-саар тарланшокар союндактарын сонуургап базып тур мен.

Ында турган улус аразындан улгады берген үгбай: «Адаң бажың какпа. Адыгуузун мал-даа болза, аарыыр эттиг чүве ыйнаан. Кандыг кончуг кээргээр сеткилиң чок, кам-хайыра чок кижи сен. Бо дээрге, адаң бажын каккан-биле дөмей, бүтпес үүлгедиг-дир» — деп хыйланган үнүн дыңнадым.

Чүнү-ле ынчап шуугап турар үгбай боор дээш хая көрну бээримге, эзирик эр мунуп чораан аъдының бажынче кызыл сыптыг кымчызы-биле улдаан турла. Хөөкүй аът үүгле бажын чалдандырып, ийи караан шимерингe өй.

Шынап-ла, бистиң тыва улус үе-дүптен бээр-ле чылын малдың бажынче кажандаа хап-соп чорбааннар. Бир эвес эр-даа, хөрээжен-даа кижилер эң ылаңгыя, мунуп чораан аъдының бажынче кагар-согар болза, ындыг үүлгедигни адазының бажын какканынга дөмейлээр чораан дээрзи демги үгбайның үгаадылгыг чугаазындан-на билдинип турар ышкажыл.

Борат ОНДАР.

Хууда бодал

«БҮГҮДЕ ЧОН, ДЫҢНАҢАР!»

1995 чылдың түңнелин езугаар Кызыл хоорайның радиофикация байдалын анализтеп көөрге, хуу кижилер болгаш хой-ниити ажыглаар радио дамчыдылгаларны хүлээп алыр точкаларның саны дыка кызылрылган боон турар. Оон чамдык чөптүг чылдагааннары бар, чижээ, радио дамчыдылгаларының программаларын дамчыдар каналдарның техниктиг байдалы дыка куду боон турар.

Эрткен чылын Кызыл хоорайның радио дамчыдылга белдирин эде организастаан соонда, радио дамчыдар шугумнарның дүрген ажылдаары болгаш ажылының шынары илези-биле эжижээн. Радио точка дээш абонент төлевири харылзаанын өске ачы-дуза чедирилгезинге бодааргa чиик болуп турар.

«Бойдус болгаш технологенниг байдалдарнын берге болуушкуннарындан чонну болгаш девискээрлерни камгалаар дугайында» федералдыг хоойлуга дүүштүр (ону Россия Федерациязының Күрүне Думазы 1994 чылдың ноябрьда хүлээп алган), ол ышкаш «Тайбыңдаа, дайын-даа үезинде РФ-тиң чонунга дыңнадыг медээлер кылыры-биле ажылдап турар радио болгаш телевидение станцияларын ажыглаар чурумнуң дугайында» РФ-тиң Чазааның доктаалынга дүүштүр (бо доктаалды 1993 чылдың март 1-де хүлээп алган, № 177) өнчүнүң хевирлеринден хамаарылга чокка организация бүрүзү боттарынга четчир радио точкаларлыг турар ужурлуг, бүдүрүлге, организация черлериниң бүгү ажылдакчылары ону дыңнаар эргелиг.

Электроннуг медээ этсин, «Бүгүде чон, дыңнаңар!» деп сагындырыг медээ үнген соонда, хамааты камгалалының ажылдакчылары республиканың чонунга бирги ээлчегниң медээзин —онза байдалдарда тыпты берген айыыл-халапты азы ам боон болгу дег халапты дыңнадыры-биле ол өйде ажылдап турган дамчыдылгаларны үскеш, чарлал бээр. Төпчүткен дыңнадыг кылыр девискээр аайы-биле системаның ажылдап турар байдалын Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар хөрөктериниң талазы-биле штабы хыналданы ай санында кылып турар.

Иван ПЕРШИН,
ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар хөрөктериниң талазы-биле штабының харылзаа килдизинин начальнигы.

«КЫЗЫЛ ДЕПТЕРНИ» ТУРГУСКАН

ПЕТРОЗАВОДСК. (РОСИТА-СЧТА-ның корреспондентизи Владимир ЗЛОБИН). Карелияда соңгу үүктүң диригамытаннарының болгаш үнүш аймаанын 700 ажыг хевириниң толээлерин киирген «Кызыл депторни» тургускан. Олар олуп төнериниң кырында келгеп болгаш, үнелиг диригамытаннарны, үнүштерни камгалап кадагалаары эргежок чугулазын барымдаалаан.

Номнуң тургузукчулары — Карелияның эртем төвүнүң, Петрозаводск университединиң, республиканың Экология министерствозунуң эртемденнери болгаш тускай эртемниглери. Чурук каастал-галыг номну Финляндияга парлаан.

Карелияда онзагай кадагалалдыг байдалга турар ужурлуг ийи камгалалдыг черниң, национал парктарның болгаш ховар дээн диригамытаннарның болгаш үнүштерниң камгалалын чогуур пегелдеге чедир чорутпайн турарын «Кызыл депторниң» авторлары хомудал-биле демдеглеп турар.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит», № 363906. корр. сч. 700161629, МФО 49304729. ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары—3-34-17; 3-33-91; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы—3-34-19; 3-34-98; үлетүр — 3-34-49; 3-36-73, көдээ ажыл-агый—3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03 корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн баргавда — 3-57-92, 3-14-94, бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар киллизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлуждулгазының чагыллазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — 100007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл. Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы — 9462. Чагыг № 105—131.